

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 11 Issue 1, p. 128-154, February 2019

DOI: 10.9737/hist.2019.711

Makalenin Geliş Tarihi: 18.11.2018 – Kabul Tarihi: 22.01.2019

Osmanlı Anadolu'sunda Bir İskân Hikâyesi: Bozok Sancağı'nda Aşiretler, Köylüler ve Celâfler (16-19. Yüzyıllar)

*A Settlement Story in Ottoman Anatolia: The Tribes, Villagers and Celalis in Bozok Sanjak
(16th-19th Century)*

Doç. Dr. Sadullah GÜLTEN

ORCID No: 0000-0001-9986-4367

Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü - Ordu

Öz: Anadolu genelindeki nüfus ve iskân yapısı, pek çok iç ve dış sebep yüzünden, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar istikrarsız bir görünüm arz eder. Anadolu'nun geneli için yapılan bu tespit, özde Bozok sancağı için de varittir. Sancağın istikrarsız yapısı Roma ve Bizans dönemlerinin yanı sıra Türk hâkimiyetinin başladığı ilk yıllardan Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam etmiştir. Bununla birlikte Osmanlı dönemi öncesine dair elimizde ayrıntılı bilgilerin olmaması, bu dönemin aydınlatılmasına pek imkân vermemektedir. Ancak bölgenin Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden itibaren nüfus, iskân ve ekonomik istatistiklerini ihtiva eden defterler tutulmaya başlanmıştır. İlk olarak 1529 tarihinde düzenlenen bu defterler 1542, 1576, 1642, 1831 ve 1844 tarihlerinde çeşitli isimler altında yenilenmiştir. Bu itibarla, defterlerin tartışmaya açık yönleri şimdilik bir tarafa bırakılacak olunursa, bölgenin yaklaşık 300-350 yıllık bir zaman dilimine dair nüfus, iskân ve ekonomik yapıyla ilgili tespit ve değerlendirmeler yapmayı sağlayacak kaynakları mevcuttur. İşte bu çalışmada tahrir, avarız ve nüfus defterleri esas alınarak 1529 tarihinden 1831 tarihine kadar geçen zaman diliminde bölgenin nüfus ve iskân yapısı üzerinde durulacak, bu süreçte konar-göçer hayat ve yerleşiklik arasında yaşanan gelgitlerin sebep ve sonuçları tartışılacaktır. Bozok sancağı özelinde yapılan bu tartışmaların pek çoğu, Anadolu genelinin nüfus ve iskân yapısıyla da ilgili bir takım değerlendirmeler yapma imkânı vermektedir.

Anahtar kelimeler: Bozok sancağı, İskân, Nüfus, Tahrir defterleri, Avarız defterleri, Nüfus defterleri.

Abstract: Population and settlement structure in Anatolia were unstable until the establishment of the Republic of Turkey because of many internal and external reasons. This determination made for the whole of Anatolia is also true for the Bozok sanjak specifically. The unstable structure of the Sanjak continued from the beginning of the first Turkish rule to the end of the Ottoman Empire in addition to the Roman and Byzantine periods. On the one hand, the lack of detailed information about the pre-Ottoman period does not allow us to clarify this period, on the other hand, since the region came under the rule of Ottoman were started to be prepared books containing population, settlement and economic statistics. These records, first prepared in 1529, have been renewed under various names of 1542, 1576, 1642, 1831 and 1844. In this respect, if the debated issues of the records are to be left aside for now, there are resources to provide the determination and evaluation of the population, settlement and economic structure of the region for a period of 300-350 years. In this study, we focus on population and settlement structure of the region and causes and consequences of tides between nomadic and sedentariness based on avarız tax, tahrir register (tax, income and population registers) and census registers from 1529 to 1831. Many of these debates about Bozok Sanjak give the opportunity to make some evaluations about the population and settlement structure of Anatolia.

Keywords: Bozok Sanjak, Settlement, Census, Tahrir Registers, Avarız Registers, Census Registers.

Volume 11
Issue 1
February
2019

Giriş

Anadolu'nun nüfus ve iskân tarihiyle ilgili çalışmalar genellikle tahrir, avarız ve nüfus defterlerinden birisi seçilerek hazırlandığı için, bu çalışmalar seçilen defterlerin tarihiyle sınırlı kalmakta ve bütünselliği yakalayamamaktadır. Hâlbuki 16 ve 19. yüzyıllar arasında, Anadolu'da önemli gelişmeler yaşanmış ve bunlar doğrudan doğruya Anadolu'nun nüfus ve iskân yapısını etkilemiştir. Pek çok eksikliğine rağmen, bu makalede bahsedilen defterlerin tamamından hareketle, Bozok sancağının 300-350 yıllık zaman diliminde nüfus ve iskân yapısında meydana gelen değişiklikler tarihsel olaylarla birlikte ele alınacak, böylece bölgenin iskân ve nüfus yapısını etkileyen faktörler birlikte değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu cümleden olarak, Bozok sancağının, nüfus ve iskân yapısındaki istikrarsızlığın, iç ve dış faktörlerin yanında konumu ve coğrafi yapısının etkisiyle, ilk çağlardan neredeyse 20. yüzyıla kadar devam ettiği söylenebilir. Ancak bölge 20. yüzyılın başlarından itibaren, nispeten de olsa, nüfus ve iskân istikrarına kavuşmuştur. Osmanlıların buraya hâkim olmasıyla, bölgede uzun müddet devam eden konar-göçer hayat, 16. yüzyılın ortalarına doğru yerini yerleşik hayata bırakmaya başlarken, yüzyılın sonlarından itibaren baş gösteren uzun savaş dönemi, şiddet sarmalı, asayiş ortamının bozulması, nüfus baskısı, iklim değişikliği, kuraklık, kıtlık ve bunlara bağlı hastalıklar bu süreci kesintiye uğratmıştır. Köylerin boşalmasıyla sonuçlanan bu süreç, bölgede klasik köy ve köylü tipinin ortaya çıkmasını uzunca bir süre engellemiştir. Nüfusun neredeyse tamamına yakını yerini yurdunu terk ederek, korunaklı yerlere kaçmış veya tekrar göçerliğe dönmüştür. Bu yüzden köyler ıssızlaşarak birer harabe haline gelmiştir. Fakat bölgenin bu terk edilmiş hali kısa sürmüş, onların bıraktığı yerler, ilk dönemde olduğu gibi, bu sefer yine imparatorluğun çeşitli yerlerinden gelen konar-göçerler tarafından doldurulmuştur. Sancağın harabe ve terk edilmiş bir görüntüden kurtulması, 17. yüzyılın sonlarında başlatılan aşiretlerin iskânı sonucunda mümkün olmuştur. 1691 tarihinden itibaren, sancakta yaylak ve kışlak hayatı yaşayan aşiretlere ilave olarak, imparatorluğun çeşitli yerlerinden getirilenler ıssızlaşarak harabe haline gelen bu köylere yerleştirilmişlerdir. Böylece bölge eski canlılığına tekrar kavuşmuş, bir taraftan harabeye dönen köyler şenlendirilirken, bir taraftan da yenileri kurulmuştur. Hatta küçük bir köy olan Yozgat bu süreçle birlikte, nüfus olarak şehirleşmeye başlamıştır.

Bozok bölgesinin 1522 tarihinden itibaren doğrudan Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle, bölgenin nüfus, iskân ve ekonomik istatistikleri tutulmuştur. Zaten Anadolu'nun iskân ve nüfus yapısına dair ilk derli toplu bilgiler de Osmanlı dönemine aittir. Bu belgeler düzenlendikleri tarihlere göre tahrir, avarız, nüfus ve temettuat defterleri olarak sıralanabilir. Bozok sancağı yukarıda bahsedilen defter serilerinin tamamına sahip olan nadir bölgelerden biridir. Bu itibarla, bir birini tamamlayan bu defterlerden hareketle, bölgenin yaklaşık 300-350 yıllık bir diliminde yerleşme ve nüfus özellikleri ortaya konulabilmektedir. Bununla birlikte tahrir, avarız ve nüfus defterlerindeki bilgilerin karşılaştırılmasında bazı problemler mevcuttur. Bunlardan ilki defterlerin düzenlenmesi sırasında bölgenin idari yapısında meydana gelen değişikliklerdir: Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarında, sancağın sınırları belirlenirken Dulkadirli Türkmenlerinin yaşadığı yerler temel alınmış, fakat sancak sınırları zamanla günümüz Yozgat il sınırıyla Kayseri'nin Felâhiye, Çorum'un Alaca, Sivas'ın Şarkışla ve Gemerek ilçelerini içine alacak kadar genişlemiştir. Sancak sınırlarındaki bu değişiklikler idari yapıya da yansımıştır. İlk iki tahrirdeki geçici düzenlemeleri saymazsak, 1556 tarihinden itibaren sancak Bozok ve Akdağ isimleriyle iki kazaya ayrılmıştır. Bozok kazasına Baltı, Karadere, Kanak-ı Zîr, Sorgun, Deliceözü ve Süleymanlı, Akdağ kazasına ise Akdağ, Kanak-ı Bâlâ, Aliki, Boğazlıyan, Emlâk, Gedik ve Çubuk nahiyeleri bağlanmıştır.¹ 1642 tarihine

¹ BOA TD, nr. 155, 218, 315; KKA TD, nr. 30, 31.

gelindiğinde Sorgun, Akdağ, Boğazlıyan, Bozok, Süleymanlı-yı Kebir, Süleymanlı-yı Sağır, Gedik, Çubuk, Emlak ve sonradan Bozok sancağına bağlanan Budaközü kazaları kurulurken Baltı, Karadere, Kanak-ı Zîr, Deliceözü, Kanak-ı Bâlâ, Alikî nahiye özelliğini kaybetmiştir.² 1831 tarihine gelmeden önce ise sancak Yozgat kasabasının da dâhil olduğu Kızılkocalı, Selmanlı, Budaközü, Akdağ, Karahisar-ı Behramşah, Sorgun, Gedik-i Çubuk, Emlak, Süleymanlı ve Boğazlıyan'dan oluşan on kazadan müteşekkildir.³ Anlaşılacağı üzere, 1642 tarihinden sonra ve 1831 tarihinden önce Kızılkocalı, Selmanlı, Karahisar-ı Behramşah kazaları kurulurken Süleymanlı-yı Kebir ve Süleymanlı-yı Sağır kazaları Süleymanlı, Gedik ve Çubuk kazaları ise Gedik-i Çubuk olarak birleştirilmiştir. İdari yapıdaki bu değişiklikler sırasında lağvedilen nahiye ve kazalara bağlı köyler yeni kurulan kazalar arasında taksim edilmiştir. Bu durum, ilerleyen sayfalarda üzerinde durulacağı üzere, terk edilen veya sonradan kurulan köylerin takibini zorlaştıran en önemli hususlardan biridir.

Diğer bir problem ise nüfusun hesaplanması ve karşılaştırılması sırasında ortaya çıkmaktadır. Her şeyden önce tahrir, avarız ve nüfus defterlerinin düzenlenme amacının vergi nüfusunu tespit etmek olduğu bilinmelidir. Nüfus defterleri ise vergi nüfusunun tespitinin yanında askere alınacak nüfusu da kayıt altına almayı amaçladığı için bu yönüyle diğerlerinden ayrılır. Tahrir defterlerine askerî nüfus dışında vergi veren veya bazı vergilerden muaf tutulan yerleşik ve konar-göçer ayırt edilmeksizin evli, bekâr, sakat, yaşlı, seyyidler vs. gibi toplumun bütün kesimleri kaydedilmiştir. Avarız defterleri ise mufassal ve icmal olarak ikiye ayrılmakta olup mufassal olanlarına bu kez askerî sınıf mensupları da dâhil, tahrir defterleri gibi gerçek hâneler ve vergi yükümlüleri kaydedilirken, icmalllerinde ise itibari avarız-hâneleri yer alır. Bu bakımdan itibari bir avarız-hânesinin kaç kişiden meydana geldiğini tespit etmek oldukça zordur. Fakat mufassal avarız defterlerindeki kayıt mantığı, tahrir defterleri ile aynı olduğu için nüfus hesaplamalarında kullanılmaktadır.⁴ Dolayısıyla Bozok sancağına ait olan avarız defteri, mufassal bir özellik taşıdığı için tahrir defterleriyle birlikte kullanılabilir vasıftadır.⁵ Nüfus defterleri ise vergi nüfusuyla birlikte askere alınacak erkek nüfusu tespit etmek için düzenlenmiştir. Dolayısıyla tahrir ve avarız defterlerinde sadece vergi yükümlüsü ve vergiden muaf nüfus bulunurken, bu defterlere ise altı aylık bebekler de dâhil olmak üzere bütün erkek nüfus kaydedilmiştir. Bu bakımdan ilk iki defterden bu yönüyle farklıdır ve nüfusu gerçeğe daha yakın bir oranda verir. Bu yüzden tahrir ve avarız defterlerine kaydedilenler ile nüfus defterlerine kaydedilenlerin karşılaştırılması sırasında önemli bazı farklar ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık bu defterlerdeki bilgiler, en azından bölgede yaşayan nüfusun ne yönde değiştiğini gösterecek durumdadır. Ayrıca nüfus defterlerinin, 1642 tarihli avarız defterinden sonra, nüfusla ilgili yegâne bilgi kaynağı olması da diğer defterlerle birlikte kullanılmasını bir zorunluluk haline getirmektedir. Son olarak, çalışmada tahmini nüfus hesaplamasına girilmediğini, nüfus eğilimlerini göstermek açısından bahsedilen defterlerde tespit edilen nefer sayısı üzerinden bazı karşılaştırma ve değerlendirmeler yapıldığını belirtmeliyiz.

² MAD, nr. 4874.

³ NFS. d., nr. 2051, 2052, 2053.

⁴ Özer Küpeli, "Klasik Tahrirden Avarız Tahririne Geçiş Sürecinde Tipik Bir Örnek: 1604 Tarihli Manyas Kazası Avarız Defteri", *Belgeler*, Sayı 36, s. 113 vd.

⁵ Mehmet Öz, "Bozok Sancağı'nda İskân ve Nüfus (1539-14629)", *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt III, Ankara 1999, ss. 787-794.

16-19. Yüzyıllar Arasında Bozok Sancağı'nda Köy ve Nefer Sayısı

Tarih	Köy Sayısı	Nefer
1529-1542	9 ⁶	22.607
1556	716	25.145
1576	638	44.900
1642	559	4.990
1831	733	52.000

Bozok sancağının nüfus ve iskân yapısıyla ilgili gelişmeler 1529-1576, 1576-1642 ve 1642-1831 tarihleri arasında olmak üzere üç dönem halinde incelenecektir. Bunların ayrıntısına girmeden önce, bu üç dönemde karşılaşılan manzara özetle şöyledir (Bkz. Tablo I): 1529-1542 tarihlerinde tespit edilen nüfusun tamamına yakını konar-göçer olup bu sırada Bozok sancağında sakinlerinin çoğunluğunu gayrimüslimlerin oluşturduğu sadece 9 köy mevcuttur. Gayrimüslimler haricindeki nüfusun tamamına yakını geçici iskân mahalleri olan yaylak, kışlak ve mezralarında yaşamaktadır. 1556 tarihine geldiğinde geçici iskân mahalleri olan bu yaylak, kışlak ve mezralar köy olarak kaydedilmiş, dolayısıyla köy sayısı artarak 716'ya çıkmıştır. 1529-1542 tarihlerinde 22.607 nefer olan nüfus ise 1556 senesinde 25.145'e yükselmiştir. 1576 tarihinde köy sayısı azalarak 716'dan 638'e gerilemiş, buna karşılık nüfus iki misli artarak 25.145 neferden 44.900'a ulaşmıştır. 1576 tarihinde 638 olan köy sayısı, sancak sınırlarının genişleyip Budaközü kazası ve buraya bağlı 58 köyün dâhil edilmesine rağmen, 1642 tarihinde 559'a, nüfus ise 44.900 neferden 4.990'a gerilemiştir.⁷ Köy sayısı ve nüfustaki bu değişkenlik devam etmiş, 1642 tarihinde 559 olan köy sayısı 1831'de 733'e, nüfus ise 4.990 neferden 52.000 civarına yükselmiştir. Buna göre Bozok sancağının iskân ve nüfus yapısının Osmanlılar döneminde de istikrarsız bir görünüme sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir. Burada sorgulanması ve cevabının bulunması gereken pek çok soru karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır: 1529-1542 tarihlerinde sadece 9 köyü bulunan sancakta, 1556 tarihine kadar geçen yaklaşık on beş yıl gibi kısa bir zaman diliminde 716 köy nasıl kurulmuştur? Osmanlı hâkimiyetine doğrudan 1522 tarihinde geçen sancakta, yerleşim oranının artmasında Osmanlıların etkisi nedir? 1556-1576 tarihleri arasında 89, 1556-1642 tarihleri arasında ise 215 köy neden ve nasıl ortadan kalkmıştır? Bu durum gerçek mi yoksa suni midir? Bu sırada yeni yerleşim yerleri kurulmuş mudur? 1576 tarihinden 1642'ye kadar geçen süre zarfında, sancak sınırlarının genişlemiş olmasına rağmen, dramatik bir şekilde köylerin ortadan kalkmasının ve nüfusun % 80 oranında azalmasının sebebi veya sebepleri nelerdir? Nüfusun azalması gerçeği yansıtmakta mıdır yoksa nüfusun tamamı avarız defterine kaydedilmemiş midir? Bölgeden ayrılan nüfusa ne olmuştur? Terk edilen/kaybolan köylerle yeni kurulan köyler takip edilebilmekte midir? Bunlar ne oranda takip edilebilmektedir? 1642

⁶ 1529-1542 tarihlerinde nüfusun tamamına yakını konar-göçer olup sakinlerinin çoğunluğunu gayrimüslimlerin oluşturduğu 9 köy mevcuttur. Gayrimüslimler haricindeki nüfusun tamamına yakını geçici iskân mahalleri olan yaylak, kışlak ve mezralarında yaşamaktadır.

⁷ Daha önce tarafımızdan yapılan bir çalışmada, birlikte kaydedilmiş köyler tek köy olarak sayılmıştır. Bu durum, genel değerlendirmeyi etkilememiş olsa da, iki toplam arasında bazı farklar mevcuttur. Bkz. Sadullah Gülten, XVI. Yüzyılda Bozok Türkmenleri, İstanbul 2015, s. 69.

tarihinden sonraki hangi gelişmeler köy sayısının ve nüfusun artmasında rol oynamıştır? Bu inişli çıkışlı yapı sadece Bozok sancağı için mi geçerlidir, yoksa Anadolu geneline teşmil edilebilir mi? İlerleyen sayfalarda bu soruların cevabı aranacaktır.

Konar-Göçerlikten Çiftçiliğe İlk Adım (1529-1576)⁸

Osmanlılar öncesi döneme ait elimizde fazla bilgi bulunmamakla birlikte, ilk çağlardan itibaren önemli kervan yollarının uğrak yeri olan bölge yoğun olarak iskân edilmiştir. Fakat Roma ve Bizans dönemlerinde bu özelliğini kaybetmiş, ticaret yollarının dışında kalmasının yanı sıra Sasanîler ile yapılan uzun savaşlar ve doğal savunma imkânlarının çok kısıtlı olması, bölgede şehirlerin ve kır iskân merkezlerinin ortaya çıkmasını engellemiştir. Ayrıca önce Emevî ve Abbasîlerin sonra Türklerin Anadolu'ya sık sık akınlar düzenlemesi, bölgenin sürekli savaş alanı haline gelmesine neden olmuş, bu yüzden muhtemelen bölge nüfusu oldukça azalmıştır.⁹ Yine de bu dönemin izlerini taşıyan öyük (höyük), ören, viran ve harabe ekli köylerin bulunması, bu sıralarda da bazı iskân faaliyetlerin olduğu anlamına gelmektedir. Bölgenin ıssız ve harap hali, Anadolu'da Türk hâkimiyetinin başlamasına değin sürmüş, bölgenin kaderini yeni sahipleri olan Türkler değiştirmiştir. Bu cümleden olarak, 1175 yılına kadar Danişmendli hâkimiyetinde kalan bölge, bu tarihten sonra Selçuklu topraklarına ilhak edilmiş, ancak Köseadağ Savaşı'ndan sonra Orta Anadolu'nun bütün yayla ve kışlakları gibi Moğolların eline geçmiştir. Zamanla İslamiyet'i seçen Moğol bakiyeleri Tatar, Kara Tatar ve Kara Tatar Türkmenleri adını almışlar ve uzun müddet Bozok'un da dâhil olduğu Orta Anadolu'da konar-göçer bir hayat sürdürmüşlerdir. Timur devri tarihçilerinden Hafız-ı Ebru'ya göre Tatarlar 30.000 çadır, Nizamüddin Şâmi'ye göre 1.000 hâne civarındadır. Ayrıca Yezdi onların 30-40.000 hâne, Hoca Sadettin Efendi 52 tümen, Ermeni tarihçi Medzoplu Toma 60.000 çadır, Muinüddin Natanzi ise 100.000 çadır olduklarını belirtir. Timur'un onları götürülebilmek için geniş çaplı önlemler aldığına bakılırsa nüfuslarının bir hayli kalabalık olduğu ifade edilebilir. Nitekim İbn Arabşah'ın onları *on sekiz bin âlem* olarak tanıtmaları nüfuslarının fazlalığını vurgulamak için olmalıdır.¹⁰ Timur'un Ankara Savaşı'nda Osmanlıları mağlup etmesi hem Tatarların hem de bölgenin kaderini değiştirmiş, onların önemli bir kısmı savaştan sonra Timur tarafından bölgeden zorla götürülürken, Anadolu'da kalmayı başaranlardan bazıları ise Çelebi Mehmed tarafından Balkanlara sürülmüştür. Böylece burası Roma ve Bizans dönemlerinde olduğu gibi, kısa bir süreliğine de olsa, tekrar ıssızlaşmıştır.

⁸ Bu dönem hakkındaki bilgilerimizin ana kaynağı olan 1522, 1529, 1556 ve 1576 tarihli tahrir defterleri, tımar sisteminin uygulanabilmesi için yeni fethedilen bölgelerin ekonomik, iskân ve nüfus istatistiklerini ayrıntılı bir şekilde ihtiva eder. Bozok sancağının ilk tahriri bölgenin Osmanlı idaresine girmesinden hemen sonra 1529'da düzenlenmiştir. Tahririn sonuçları TD 155 numaralı defterde mukayyettir. Defter kabile esasına göre tutulmuş, öncelikle kabile ismi kaydedilerek kabilelere tâbi cemaatler belirtilmiştir. Sonra sırasıyla cemaatlerin tasarrufunda bulunan mezzarlar, yaylaklar, kışlaklar ile nüfusları ve son olarak vergileri kaydedilmiştir. 1542 tarihinde hazırlandığı genel kabul gören TD 218 numaralı defter, bölgedeki konar-göçerler hakkında bilgi veren ikinci defterdir. Bu bağlamda, Bozok sancağında yeni bir idarî yapının kurulmaya başlandığını gösteren deftere Gedik, Karataş, Çubuk, Akdağ, Boğazlıyan ve Sorgun nahiyelerinde yaşayan konar-göçerler kaydedilmiştir. Bununla birlikte, defterin icmal olması ve sancağın tamamını kapsamaması konar-göçerlere ve sancağa ait bütün bilgilere ulaşılmasını engellemektedir. TD 155 ile TD 218 numaralı defterlerin birbirini tamamladığı anlaşılmaktadır, bundan dolayı yerleşim yerlerinin ortaya çıkışı ve nüfus hesaplamalarında defterlerdeki bilgiler birlikte değerlendirilmiştir. Bölgenin üçüncü defteri 1556 tarihli TD 315'tir. Bu dönemde sancakta Bozok ve Akdağ şeklinde iki kaza kurulmuştur. 1576 tarihinde iki cilt halinde hazırlanan TD 30 numaralı birinci ciltte Bozok kazasına tâbi Baltı, Karadere, Kanak-ı Zir, Sorgun, Deliceözü ve Süleymanlı, TD 31 numaralı ikinci ciltte ise Akdağ kazasına bağlı Kanak-ı Bâlâ, Alikı, Akdağ, Boğazlıyan, Emlâk, Gedik ve Çubuk nahiyeleri yer almaktadır.

⁹ Yunus Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı*, Ankara 1989, s. 9-10; Orhan Sakin, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı ve Yozgat*, İstanbul 2012, s. 24.

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sadullah Gülten, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Moğol Bakiyeleri: Çungarlar", *History Studies*, Cilt 9, Sayı 4, ss. 53-61.

Moğol bakiyelerinden boşalan bu yerler Sivas ve Kayseri civarında yaşayan ve daha önce de bu sahayı yaylak ve kışlak mahalli olarak kullanan başta Dulkadirli Türkmenleri¹¹ olmak üzere Yeni-il, Bozulus, Danişmendli, Varsak, Halep, Kayseri ve Ulu Yörük Türkmenleri tarafından doldurulmuştur. Bu teşekküllere bağlı, fakat özellikle Dulkadirliyelerden kopan Süleymanlı, Söklen, Ağcalı, Şam Bayadı, Kızılkocalı, Zakirli, Selmanlı, Karamanlı-yı Dinek, Demircili, Çiçekli, Sekili, Ali Beyli, Ağcakoyunlu, Mesudlu, Karalı, Hisar Beyli ve Kavurgalı talfesine tabi cemaatler,¹² geçici iskân mahalleri olan yaylak, kışlak ve mezralarına yerleşerek zamanla köyler kurmaya başlamışlardır. Buna karşılık 1529 ve 1542 tarihlerinde sadece 9 birimin köy olarak kaydedilmiş olması oldukça dikkat çekicidir. 1529 tarihinde yapılan tahrirde, konar-göçerler tarafından kurulan köylere rastlanmazken, dervişler eliyle kurulan zaviye çevreleri ile Türkmenlerin tasarrufunda olan yaylak, kışlak ve mezralardan bazılarının köy altı yerleşimlere dönüştüğü, Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte ise buraların birer köy haline geldiği söylenebilir. Nitekim 1529 tarihinde Karkın, Hamzalıkişlası, Karıderesi, Alpözü, İsmailhacı, İncesu, Saraypınarı, İğdeli, Erkekli, Burunviran, Delibaş gibi onlarca mezrada nüfus bulunmaktaydı. Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi, burada da Türkmenler tarafından tasarruf edilen mezraların pek çoğu sonradan köy olarak karşımıza çıkacaktır. Hem 1556 hem de 1576 tarihli tahrirlerde genel nüfus içinde konar-göçerin ancak yüzde bir veya daha altında olması da onların buldukları yaylak, kışlak ve mezralarına yazıldıklarını göstermektedir. Muhtemelen buralardakiler de Yeniil kazasında yaşayan ve defterlere *ziraatçıyan* olarak kaydedilen Dulkadirli Türkmenleri gibi yarı yerleşik bir hayata sahiptiler.¹³

Burada cevabı aranması gereken soru, 1529 ve 1542 tarihli defterlerde nüfus yaşadığı halde yaylak, kışlak ve mezraların neden köy olarak kaydedilmediği ve buraların köy olarak kaydedilen 9 yerden farkının ne olduğudur. Daha açık bir ifadeyle meskûn olmasına rağmen yaylak, kışlak ve mezralar ilk defterlere köy olarak kaydedilmemişken, aynı yerler on beş sene sonraki tahrirde neden köy olarak kaydedilmiştir? Bunun altında hangi gelişme ve düşünce yatmaktadır? 1529 tarihli ilk tahrirde Sızır, Çatçugez, Çepni, Rumdiğin, Gemerek ve Hancuk,¹⁴ 1542 tarihli ikinci tahrirde ise bunlara ek olarak Şehirkişla, Çubukhanı, Müşalim, Iısu ve Kantariz/Cantariz köy olarak kaydedilmiştir.¹⁵ Bahsedilen köyler arasında yer alan Sızır, Çepni, Rumdiğin, Gemerek ve Müşalim köylerinin tarihlerine ait bazı bilgilerimiz mevcuttur. Örneğin Sızır, aşağıda da bahsedileceği üzere, bölgede 1511 tarihinde büyük bir isyan çıkartan Şah Veli'nin yaşadığı bir yerdir. Şah Veli'nin etrafındakilerden en azından bir kısmının buranın sakinleri olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla Sızır'ın Osmanlılardan önce zaten kalabalık bir nüfus barındırdığı ve meskûn olduğu anlaşılmaktadır. Yine Çepni karyesi Dulkadir oğullarından İsa Bey'in yurdu olup buraya Kızılkocalı kabilesine ve İsa Bey'e tabi kalabalık bir grup yerleşmiştir.¹⁶ Köyde Çepnilerin yanı sıra gayrimüslimlerin de yaşadığına bakılırsa, muhtemelen burası Çepnilerin gelmesinden önce gayrimüslimlerle meskûn eski bir yerleşim yeridir. Gayrimüslimlerle meskûn olan köye gelerek yerleşen Çepniler isimlerini buraya vermişlerdir. Müşalim ise Selçuklulardan beri korunaklı bir kale pozisyonunda ve meskûn bir yerdir.¹⁷ Sonradan Karahisar-ı Behramşah adıyla tesmiye olunmuş ve 1831

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Arif Sarı, *XVI. Yüzyılda Dulkadirli Türkmenleri*, Ankara 2018; Arif Sarı, "Dulkadir Türkmenlerinin Yurtları Hakkında", *Türkbilgi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2018/35, ss. 29-40.

¹² Cemaatler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sadullah Gülten, *XVI. Yüzyılda Bozok Türkmenleri*, 112-236.

¹³ İlhan Şahin, "Üsküdar ve Türkmenler", *IV. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2016, s. 284.

¹⁴ BOA TD, nr. 155, s. 253, 258, 273, 296, 297.

¹⁵ BOA TD, nr. 218, s. 3, 43, 45, 49, 53, 66, 85, 137.

¹⁶ BOA TD, nr. 155, s. 253, 258, 273, 296, 297.

¹⁷ Murat Hanılçe, "Yozgat İlinde İki Osmanlı Kalesinin Dünü ve Bugünü Karahisar-ı Behramşah (Müşalim) Kalesi ve Akçakale", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Aralık 2017, Cilt 3, Sayı 3, s. 146.

tarihinde kaza merkezi olarak kabul edilmiştir. Gemerek ve Rumdiğin ise gayrimüslimlerin yaşadığı yerler olarak tebarüz etmektedir. Bu husus her iki yerin kuruluş tarihini oldukça erkene çekmektedir. Hatta 1642 tarihinde bölgede yaşayan az sayıdaki gayrimüslim buralarda sakinlerdir.¹⁸ Bu bilgilerden hareketle ilk iki tahrir sırasında Osmanlıların köy olarak kabul ettiği yerleşim yerlerinin epey bir süredir meskûn olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık aşiretlerin yaşadıkları yerler ise bu köyler gibi yerleşik bir geçmişe sahip olarak kabul edilmemiş, bu yüzden yaylak, kışlak ve mezra olarak kaydetmiştir.

Diğer taraftan kalabalık nüfusa sahip olan bu yerlerin ilk iki tahrirde köy olarak kaydedilmemesinin altında Osmanlı fetih siyasetinin de etkisi düşünülebilir. Bilindiği üzere Osmanlılar üç aşamalı bir fetih yöntemi izleyerek, yeni ele geçirdikleri yerleri bir müddet kendilerine tabi yerel yöneticiler tarafından idare ettikten sonra, buraya merkezden yöneticiler atamışlar ve son olarak da bölgenin tahririni yaparak bölgeyi doğrudan hâkimiyet altına almışlardır.¹⁹ Geçiş süreci sırasında bölgeye has uygulamaların devam edilmesine ses çıkarmamışlar, kendi sistemlerini kurduktan sonra bunlara uymayanları bidat kabul ederek kaldırmışlar ve yerine kendi kanun ve uygulamalarını getirmişlerdir.²⁰ Bozok sancağında da aynı yöntemi izlemişlerdir: Turnadağı Savaşı'yla ele geçirilen Bozok bölgesi 1522'ye kadar Dulkadir ailesinden Şehsuvaroğlu Ali Bey, onun ortadan kaldırılmasından sonra ise merkezden gönderilen idareciler tarafından yönetilmiştir. 1529 tarihli tahrirle tam manasıyla Osmanlı sistemine eklenmesi yolunda büyük bir adım atılmış ve ilk idari yapı oluşturulmuştur. İşte burada yaylak, kışlak ve mezraların ilk iki tahrirde köy olarak kaydedilmemesinde bu yöntem etkili olmalıdır. Böylece bölgedeki konar-göçerlere sisteme alışma ve uyum süreci tanınmış, aradan geçen on beş yirmi yıl içinde ise sisteme alışan veya en azından alıştığı düşünülen konar-göçerlerin yaylak, kışlak ve mezraları köy, kendileri ise köylü olarak kaydedilmiştir. Ayrıca tahrirlerde bazı aşiretlerin Alaüddeve ve Şehsuvaroğlu Ali Bey'den muafiyetleri olduğuna dair bilgiler, Dulkadirli zamanında da tahrir benzeri bazı kayıtların tutulduğuna dair güçlü bilgiler sunmaktadır. Osmanlılar, bu kayıtları en azından ilk tahrirler sırasında esas almış olabilirler. Böylece kendileri açısından konar-göçerlerin muhtemel bir direniş ve isyanına karşı da önlem almışlardır. Zira defter usulüne karşı olan aşiretlerin sık sık isyan ettiği bilinmektedir. İlk iki tahririn de klasik tahrirlerden farklı olarak acele ve acemice tutulmuş olmasının sebebi, muhtemelen aşiretlerin bu tepkisinden kaynaklanmıştır. Yine Dulkadirlilerden alınan yerlerin ilk tahrirlerinin 1522 tarihinde, Bozok'un ilk tahririnin ise 1529 tarihinde düzenlenmesi de aşiretlerin tutumu ile yakından ilgili olmalıdır. Nitekim bölgedeki aşiretlerin isyan etmelerinin altında, tahrirler sırasında il yazıcılarının fazla vergi kaydetmek gibi tutumları söz konusudur.²¹ İlerleyen sayfalarda geniş şekilde bahsedileceği üzere, Türkmenler bölgede uzun yıllar devam eden isyanların temel unsurları arasındadır. Bu itibarla onların tepkisini en aza indirmeyi amaçlayan Osmanlılar, 1529'dan 1556'ya kadarki süreyi, eski sistemden yeni sisteme geçiş ve uyum süreci olarak düşünmüş olmalıdır.

On beş yıl sonra yani 1556 tarihinde düzenlenen üçüncü tahrirde buraların artık köy olarak kaydedilmesi bu geçiş sürecinin sonuna gelindiğini göstermektedir. Nitekim 1556 tarihinden itibaren aşiretlerin bulunduğu yaylak, kışlak ve mezralar köy olarak kabul edilmeye başlanmış ve defterlere bu şekilde kaydedilmiştir. İşte bu tarihte ortaya çıkan 716 köyün temeli esasen aşiretlerin zaten yarı yerleşik oldukları yaylak, kışlak ve mezralarıdır. Keza aşiretler tarafından kurulan köylerin tespiti de bu bilgiyi ikmal etmektedir. Buna göre bölgedeki 85 köy Ağcalı, 41 köy Kızılkocalı, 23'er köy Çiçekli ve Şam Bayadı, 22 köy Söklen, 20 köy

¹⁸ MAD, nr. 4874, s. 36, 44.

¹⁹ Halil İnalçık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, Sayı 19, Yaz 1999, ss. 115-135.

²⁰ Yunus Koç, *Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı*, s. 17.

²¹ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyânları*, İstanbul 1995, s. 118-119.

Süleymanlı, 19 köy Selmanlı, 13 köy Demircili, 8 köy Ali Beyli, 5'er köy Hisar Beyli, Zakirli, Ağcakoyunlu, 4'er köy Karalı, Sekili, 3 köy Tecirli ve son olarak 2 köy Karamanlı-yı Dinek kabilelerine tâbi cemaatler tarafından kurulmuştur. Bu haliyle 16. yüzyılda 285 köyün hangi aşiret tarafından kurulduğu veya en azından burada hangi aşiretin yaşadığı tespit edilebilmektedir. Esasen dikkat çekici husus, geriye kalan köylerde hangi aşiretin yaşadığı bilgisinin verilmemiş olmasıdır. Zira yerleşik hayata yeni geçen konar-göçerlerin mensup oldukları aşiretleri bilmemeleri düşünülemez. Buna rağmen bazı köylerde yaşayan aşiretler kaydedilirken, bazılarında neden belirtilmediğinin sebebi belli değildir. Bununla alakalı olarak defter emininin ihmali üzerinde durulabilir. Diğer taraftan aşiretleri belirtilmeyenlerin Osmanlı sistemine daha çabuk eklenmiş olduklarından dolayı, aşiret isimlerini belirtmemiş olmaları da ihtimal dâhilindedir. Fakat açık bir kayıt bulunmayan köylerden pek çoğunun da, isimlerinden hareketle hangi aşiret tarafından kurulduğu kuvvetle tahmin edilmektedir. Dolayısıyla bölgedeki köylerin tamamı veya tamamına yakını ilk iki tahrirde aşiretlerin tasarrufunda olan yaylak, kışlak ve mezralardır. 1556 tarihinde tespit edilen 716 köyden 108'inin birinci veya diğer isminin yayla ve kışla/kışlak ekini taşıması bu iddiayı kuvvetlendirmektedir. Bu husus aşiretlerin kışlak ve yaylaklarına yazıldığını ve buraların zamanla köylere dönüştüğünü açıkça göstermektedir. Ayrıca in, ağıl, çardak, dere, mağara eklerini taşıyan köyler de bu hususta örnek olarak verilebilir. Keza buralar, konar-göçerlerin koyunlarını soğuktan korumak için belli bir müddet konakladıkları yerlerken, sonradan köylere dönüşmüştür.

Köylere kaydedilen aşiretler bir yandan yerleşik hayata alışmaya çalışırken, bir yandan da yaylak ve kışlakları arasında gidip gelmeye devam etmişlerdir. Bu itibarla, buraların tam manasıyla köy vasfını taşımadıkları, sakinlerinin ise köylere tamamen yerleşmiş klasik çiftçi köylü tipi olmadığı ifade edilebilir. Bu yüzden Osmanlılar onları toprak işlemeye, dolayısıyla tam manasıyla yerleşik hayata geçmeye teşvik etmek için tam çift tasarruf edenleri yarım çift sahibi olarak kaydederek bir çeşit vergi indirimi sağlamıştır.²² Aşiretlerin yerleşik hayata geçişinde konar-göçerlerin sancak sınırları içindeki yaylak ve kışlakları tercih etmelerinin yanında bölgenin coğrafi yapısı üzerinde de durulması gerekir. Buna göre bölgedeki aşiretler dikey göçerlik de denilen dar alan konar-göçerleri oldukları için hayvancılığın yanında tarımla da yoğun bir şekilde meşgul olmuşlardır. Özellikle bölgenin tarıma müsait yerlerinin fazlalığı ve su imkânları bu hususu kolaylaştırmıştır. Bölgedeki vadiler boyunca akan özler, hem ziraat faaliyet için gerekli suyu sağlamış hem de konar-göçerlerin kendilerinin ve hayvanlarının su ihtiyacını karşılamıştır. Ayrıca karasal iklime sahip olan bölgede uzun ve sert geçen kış günlerinde havanın ılıman geçmesini sağladığı için yerleşimi de kolaylaştırmıştır. Bu bakımdan özler üzerinde Deliceöz, Kurucaöz, Akbaşözü, Eriközü, Göközayağı, Kılıçözü, Bağınözü, Taharetözü ve Küplüözü gibi pek çok köy kurulmuştur. Ayrıca Roma-Bizans ve Türk-Moğol dönemlerinden kalma eski yerleşim yerlerinin olması da konar-göçerleri yerleşmeye teşvik edici unsurlar arasındadır. Nitekim köylerin isimlerinde bulunan viran ve öyük (höyük) gibi ön veya son ekler, esasen bölgede bulunan eski yerleşim yerlerini işaret etmektedir.²³ 1556 tarihinde tespit edilen 716 köyden 53'ü viran ve öyük ön veya son ekini taşımaktadır. Diğer taraftan konar-göçerlerin bu sıradaki iskânında devletin zorlayıcı bir rolüne dair kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Buna karşılık devletin, yine de Türkmenlerin yerleşik hayata geçişiyle, en azından onları daha sıkı kontrol altında tutmanın yanında toprakların işlenmesini ve vergilerin sağlıklı bir şekilde toplanmasını düşünmüş ve ona göre tedbir almış olduğu kabul edilebilir.

²² Yunus Koç, *Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı*, s. 75.

²³ Tufan Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, İstanbul 2009, s. 137.

1556 ve 1576 tarihli tahrirlerden nahiyelere göre köy dağılımı elde edilebilmektedir (Bkz. Tablo II). Bozok sancağına tabi nahiyelerin coğrafi yapısı ve sınırları gibi nedenlerden dolayı köy sayısı birbirinden farklıdır. Buna göre 1556 tarihinde Boğazlıyan'da 95, Gedik'te 85, Kanak-ı Bâlâ'da 68, Baltı'da 64, Akdağ'da 62, Emlak'ta 57, Kanak-ı Zir'de 50, Çubuk'ta 49, Karadere'de 49, Sorgun'da 45, Alikı'de 34, Deliceöz'de 31, Süleymanlı'da 27; 1576 tarihine gelindiğinde ise Boğazlıyan'da 93, Gedik'te 86, Emlak'ta 64, Kanak-ı Bâlâ'da 60, Akdağ'da 60, Baltı'da 57, Karadere'de 52, Çubuk'ta 49, Kanak-ı Zir'de 43, Süleymanlı'da 27, Alikı'de 23, Deliceöz'de 13, Sorgun'da 11 köy mevcuttu. Her iki tahrirde en fazla köy Boğazlıyan nahiyesindeydi. Onu sırasıyla Gedik ve Kanak-ı Bâlâ nahiyeleri takip etmektedir. Fakat Boğazlıyan ve Kanak-ı Bâlâ'da köy sayısı azalırken Gedik'te artmıştır. Köy sayısında azalmanın en çok görüldüğü yerlerin başında ise Sorgun gelmektedir. Her iki tahrir arasında 34 köy ortadan kalkarken bunu 18 köyle Deliceözü, 11 köyle Alikı takip etmektedir. Nahiyelere göre toplamda 89 köy ortadan kalkarken 11 de yeni köy kurulmuştur. 1556-1576 tarihleri arasında ortadan kalktığı tespit edilen köylerin çoğunluğu *Karye-i Kışlak-ı Yörük* olarak kaydedilen yerlerdir. Bu çerçevede 1556-1576 tarihleri arasında ortadan kalkmış görülen 89 yerden bazılarının sürekli nüfusa sahip olmadıkları ve köy vasfı taşımadıkları söylenebilir. Sorgun'da Bahadırviranı, Gökviran, Karacalar, Karahacılı ve Beypınar köyleri ile Çubuk nahiyesindeki Donuzderesi ve Emlâk'ta Etyemez köyleri bu duruma örnektir. Nüfusu bulunmayan yerlerin de köy olarak kaydedilmesi, devletin onları yerleşik hayata geçirmeye niyetli olduğu şeklinde okunabilir. Köy sayısındaki azalmanın diğer bir sebebi de konar-göçerlerin zamanla yaşadıkları köyleri terk etmeleridir. Mesela, 1556 tarihli defterde Deliceözü nahiyesinin Ağcakünbet, Aygırlı ve Bacılı karyeleriyle Sorgun nahiyesinin Ağcakaya (Pirifakih) ve Arapderesi karyelerine 1576 tarihli defterde rastlanmaz. Köyler bahsedilen yerlerde yaşayan Abanduklu, Bacılı, Tat ve Zakirli cemaatlerinin²⁴ konar-göçer hayata dönmeleri neticesinde ortadan kalkmış olmalıdır. Bu durum sadece Bozok sancağına has olmayıp, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde de yerleşik hayata geçen konar-göçerlerin zamanla köylerini terk ettikleri bilinmektedir.²⁵ Ayrıca sancak sınırlarının değişmiş olmasının üzerinde durulmalıdır. Keza bazı komşu sancaklara Bozok'a tabi köylerin yazılmış olması muhtemeldir.²⁶ 1556-1576 tarihleri arasında köy sayısının azalmasına karşılık, nüfusun bir hayli artmış olması da defterlere karye olarak kaydedilen yerlerin, esasen meskûn olmadığı bir başka göstergesidir. Bu ise köylerin ortadan kalmasından ziyade birleşmiş olabileceği ihtimali doğurmaktadır. 1556 tarihinde 716 köyde yaşayan ortalama nüfus 35,3 iken, 1576 tarihinde ortalamanın 69,9'a yükselmesi bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Örneğin 1556 tarihinde Sorgun nahiyesinin 45 köyünde ortalama nüfus 23,7 iken, 1576 tarihinde 34 köy ortadan kalkmış olmasına rağmen ortalama nüfus 57,8'e yükselmiştir. Bu örnek bile köylerin ortadan kalkışının suni olduğunu aksine yoğun nüfuslu köylerin ortaya çıktığını göstermektedir.

Buna karşılık tahrirlerde köy olarak kaydedilen yerlerin ne oranda köy ve burada yaşayanların ise köylü oldukları tartışmaya açıktır. Köylerde yaşayanların en azından yarısı 1556 tarihinden sonra bölgeye gelerek yerleşmeye başlamıştır. Konar-göçerliğe devam eden grupların nüfusunun oldukça az olmasına bakılırsa, bu yeni gelenler de gelir gelmez köylere dağılmışlar ve yerleşmeye başlamışlardır. 1556'dan sonra kurulan 11 köy yeni gelenler tarafından kurulmuş olmalıdır. Bu aralar devletin teşviki, bölgenin coğrafi yapısı, yerleşime ve tarıma müsait yerlerin genişliği gibi nedenlerle yerleşiklik oranı artarken, klasik köylü tipi yavaş da olsa ortaya çıkmaya başlamıştır. Belki de her şey istenildiği gibi devam etmiş olsaydı,

²⁴ BOA TD, nr. 315, s. 151, 186, 191.

²⁵ Sadullah Gültен, *Atayurttan Anayurda Yörükler*, Ankara 2016, s. 141.

²⁶ İlhan Şahin, "Üsküdar ve Türkmenler", s. 282.

bir nesil sonra onları klasik birer köylü olarak görmek mümkün olacaktı. Fakat yüzyılın sonlarına doğru her şey tersine dönmeye başlamış, yerleşik hayatın arifesinde olan bu gruplar bölgeyi hızlı bir şekilde terk etmişlerdir. İlerleyen sayfalarda görüleceği üzere, bu durum Bozok bölgesiyle sınırlı kalmamış, Orta Anadolu'nun neredeyse tamamında köyler boşalmış, canlarını koruma telaşına düşen insanlar imparatorluğun çeşitli yerlerine savrulmuştur. Nüfusun dağılmasına ve köylerin harabe haline gelmesine Dulkadirli döneminden itibaren bölgeyi pençesine almış karışıklığın, Celâlî isyanlarıyla birlikte yüzyılın sonlarına doğru zirveye ulaşması etkilidir. Nüfusun en azından yarısı daha yeni köylere yerleşmişken, diğer yarısının yerleşik hayata geçmesi iki kuşağı bile bulmamıştır. Bu yüzden onların köylerini bırakıp dağılmaları, psikolojik ve sosyolojik açıdan tam manasıyla yerleşik hayata geçmiş olanlardan daha kolaydı. Pek çoğu korunaklı yüksek yerlere çekilirken, bazıları büyük şehirlere veya sancak dışında güvenli olduğunu düşündükleri yerlere kaçmak zorunda kaldı. Hikâyenin bu kısmı ayrı bir fasıldır.

Büyük Kaçgun: Köyler Boşalıyor (1576-1642)

1576'dan sonraki gelişmeler 1642 tarihine kadar pek çok köyün ortadan kalkması ve nüfusun % 80 azalmasıyla sonuçlanmıştır. Bu hususta bölgedeki siyasi istikrarın bir türlü kurulamamış olmasının ve akabinde devam eden olayların büyük bir etkisi vardır. Şöyle ki, 1515 tarihinde Turnadağı Savaşıyla Osmanlı hâkimiyetine giren bölge hemen ilhak edilmemiş, bir süre daha Osmanlı Devleti'ne tâbi Dulkadirli beylerinden Şehsuvaroğlu Ali Bey'in idaresine bırakılmıştır. Yavuz Sultan Selim döneminde devlete çok büyük yararlılıkları bulunan Ali Bey, 1522 tarihinde bütün ailesiyle katledilerek beyliğe son verilmiş ve beylik doğrudan Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Bu durum zaten gergin olan atmosferi daha da germiş, Orta Anadolu'da yoğunlaşan sosyal huzursuzluğu başarıyla teskin eden Ali Bey'in katli bölgede mevcut olan isyan potansiyelini ateşlemiştir. Böylelikle 1511'de Şahkulu, 1518'de ise Şah Veli önderliğinde gerçekleşen isyanların etkisi henüz geçmeden, bu sefer Baba Zünnun, Söklünoğlu Musa ve Kalender Çelebi isyanları bölgedeki kargaşayı arttırmıştır.²⁷ Aşiretler tarafından desteklenen Ali Bey'in öldürülmesinin yarattığı sarsıntının yanında, Osmanlıların kendi sistemini kurma girişimleri sonucunda pek çok kişi dirliğini kaybetmiş ve vergileri arttırmaya yönelik faaliyetleri ortamı bir hayli germiştir. Bu gelişmeler henüz Osmanlı hâkimiyetini tam olarak benimsememiş ve Safevî taraftarlığı ile bilinen aşiretlerin isyan etmesine veya isyanları desteklemelerine zemin hazırlamıştır. Dirliğini kaybeden tımarlı sipahiler ve vergilerin arttırılmasından şikâyetçi olanlar da bu isyanlara destek vermişlerdir. Bu huzursuz ortam 1530'lara kadar Anadolu'nun ciddi manada sarsılmasına yol açmış ve yeni isyanları doğurmuştur.²⁸

1511'den 1530'lara kadar devam eden isyanların kısa zamanda büyümesinde bölgedeki aşiretler arasındaki sıkı dayanışma etkilidir.²⁹ Örneğin 1511 yılında isyan eden Şah Veli'nin Malatya civarında bulunan Selmanlı boyundan yardım istediğine bakılırsa, onun Bozok'taki Selmanlı aşiretiyle bağlantısı düşünülebilir. Ayrıca, Şah Veli taraftarlarının takibattan kurtulmak için, Karakeçili aşiretlerine sığınmaları da isyanlarda aşiretlerin etkisini gösteren bir diğer örnektir. Bu isyana Ağcakoyunlular da katılmış, hatta isyandan sonra bir kısmı Kaçar obaları ile birlikte İran'a kaçmak zorunda kalmıştır. Yine Baba Zünnun isyanına Söklen kabilesinin boy beyi Söklen oğlu Musa da katılmıştır.³⁰ Osmanlı idaresine başkaldıran bu gruplardan çoğu, daha sonra İran'a giderek Safevî Devleti'nin kuruluşuna destek vermişlerdir.

²⁷ Mustafa Akdağ, *Celâlî İsyancıları*, s. 118 vd.

²⁸ Feridun Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010, s. 334.

²⁹ Yunus Koç, *Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı*, s. 27.

³⁰ Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1999, s. 19, 179, 186.

Nitekim Şah İsmail'i, Erdebil'de gizleyen ailelerden biri de Dulkadirililere mensuptur. Ayrıca, Şah İsmail'in Erzincan'a gelip bütün müritlerine etrafında toplanmaları için yaptığı çağrıya karşılık verenler arasında Dulkadir ilinden çok sayıda kişi de bulunmuştur.³¹ Bozok Türkmenleri arasında bulunup da Safevî Devleti'nin kuruluşuna destek veren cemaatler arasında Çiçekli, Hacılar, Ağcalı, Ağcakoyunlu, Şam Bayadı, Kavurgalı ve İnallılar yer almaktaydı. Bozok sahasında yaşayan Türkmenlerin İran'a karşı olan bu temayülleri Şah İsmail'den sonra da devam etmiştir. Hoca Sadettin Efendi, Bozok bölgesinin eşkiya yatağı³² olduğunu belirtirken, muhtemelen onların Safevîler ile olan ilişkisine atıfta bulunmaktadır.

1530'dan sonra bu isyanlar çapında olmasa da köylüleri ve diğer unsurları canından bezdiren gelişmeler yaşanmış, Türkmenlerin İran'a karşı temayülleri bölgeyi olumsuz bir şekilde etkilemeye devam etmiştir. Bundan dolayı bölgede Kızılbaş takibi başlamış, çeşitli bahanelerle bunlardan bazıları ortadan kaldırılmıştır. Örneğin 1568 tarihli bir hükümde, İran'dan gelen elçiyle gizlice görüşerek İran tarafına nezir ve sadaka yollayanların tespit edildiği belirtilerek bunlara yol kesmek, hırsızlık gibi suçlar isnat edilip katledilmeleri emredilmiştir.³³ Yine aynı hususla alakalı olarak, başka bir hükümde Bozok sancağına bağlı köy veya cemaatlerden İran'a gidiş gelişleri ve ittifakları sabit olanların tespit edilerek başka bahaneler ile idam edilmesi, İran'la alakaları olmasa bile rafizi, mühlid olanların da tespit edilip hapsedilmesi ve Kıbrıs'a sürülmesi istenmiştir.³⁴ Başka bir kayıta ise Kızılbaşlıkla itham edilen kişinin defterinin bir suretinin gönderildiği, şer ile hüküm olursa idam edilmesi ve dava sonucunda suçu sabit olmazsa bile Kıbrıs'a sürülmesi emredilmiştir.³⁵ Fakat bazı örnekler ise Osmanlıların bu teyakkuzunda haklılık payının olduğunu göstermektedir. Mesela 1568 tarihinde Bozok beyine gönderilen hükümde Budaközü alaybeyinin oğullarının Burç Ali, Mirza ve Sultan Ali, yanındakilerden bazılarının ise Tahmasb, Şam Elkas ve Elvend gibi isimler taşıdıkları belirtilerek, bunların İran ile yakınlıklarının bulunduğu haber verilmektedir. Ayrıca Budaközü alaybeyinin kendisine katılan Selmanlı nahiyesindeki bazı sipahilerle reayanın at, katır ve develerini çaldıkları bilgisi de aynı belgede yer almaktadır.³⁶ Yine Bozok beyi ve Keskin kadısına gönderilen hükümde Keskin'e bağlı Balışeyh karyesinde Kızılbaş halifelerinden birinin olduğu ve etrafına adam topladığı belirtilerek hakkından gelinmesi emredilmiştir.³⁷ Belki de bunlar içinde üzerinde durulması gereken en önemli gelişme Maraş'a tabi Şam Bayadı taifesinden birisinin Şah İsmail olduğu iddiasıyla isyan etmesidir. Etrafına iki yüz atlı toplayan sahte Şah İsmail'e Bozok'taki Şam Bayadı taifesi de destek vermiş olacak ki, bölgeye gelerek burada da bazı faaliyetlerde bulunmuş, Bozok'ta bulunduğu Kızılbaş halifesiyle hem burada hem de Hacı Bektaş'ta kurbanlar kesmiştir.³⁸ Günden güne isyan alanı genişlemiş olup isyanı önlemek için Bozok beyi Çerkes'e, Türkmen sancağı beyi Murad'a ve Rum defter kethüdası Mahmud'a hükümler gönderilerek isyancıların hakkından gelinmesi emredilmiştir. Köse Yusuf adındaki Kızılbaş halifesinden elde edilen bilgilere göre o, 1577 tarihinde Amik ovasında kışladıktan sonra Yeni-il Türkmenlerine tabi Kemerli ve Pehlivanlı

³¹ Tufan Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, s. 90.

³² Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, Cilt IV, Hz. İsmet Parmaksızoğlu, Eskişehir 1992, s. 347.

³³ MD, nr. 7, 723/1984.

³⁴ MD, nr. 29, 210/490

³⁵ MD, nr. 30, 207/488

³⁶ MD, nr. 7, 951/2617.

³⁷ MD, nr. 9, 64/173.

³⁸ MD, nr. 32, 260.

aşiretleri ile yaylaya çıkmıştır. Bozok'ta bulunduğu sırada muhtemelen aşiretler arasında ona adam toplayan pek çok halifesi vardı.³⁹

Sahte Şah İsmail'in bölgedeki aşiretler tarafından desteklenmiş olması, isyanların çıkması ve yayılmasında aşiretlerin rolünün ne derece önemli olduğu yönündeki görüşü destekler. Ayrıca aşiretlerin yerleşik ahali üzerindeki baskılarına dair de onlarca örnek mevcuttur. Bunlardan bir kaçından bahsetmek gerekirse, örneğin Divane Alili cemaatine mensup bazı kişiler hırsız ve harami olup köylülerin koyun ve atlarını çalmışlardır.⁴⁰ Bölgede yaylamaya gelen bazı Kürt aşiretleri ahaliye zulmetmiş ve cinayet işlemişlerdir.⁴¹ Ulu Yörük taifesinin yerleştiği Selmanlı karyesi sakinlerinden bazıları hırsızdı.⁴² Aşiretlerin yerleşikler üzerindeki bu baskısı sadece Bozok ile sınırlı olmayıp, Anadolu'nun pek çok yerinde tespit edilmektedir. Onların baskısına dayanamayan yerleşiklerden bazıları köylerini terk etmek zorunda kalmıştır.⁴³ Konar-göçerlerin eşkıyalığa meyilleri sonraki yıllarda da artarak devam etmiş benzerdir. Hatta bazıları yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkacak olan Celâli isyanları içinde yer almıştır.⁴⁴ Bölgedeki gerilimi arttıran olaylar sadece aşiretlerden kaynaklanmamakta, bölgeye tayin olunan devlet görevlilerinin usulsüzlükleri ve yolsuzlukları da hem konar-göçerler hem de yerleşikleri için huzursuzluk kaynağıydı. Onlar da halktan baskı ve korkuyla fazla vergi toplamakta, mallarına el koymaktaydı.⁴⁵ Örneğin Bozok kadısı on beş yirmi atlıyla köyleri dolaşarak haksız yere para toplamaktaydı.⁴⁶ Bozok beyi Çerkes'e ve Sivas kadısına gönderilen hükümde ise Bozok, Akdağ ve Sorgun ahali, kadı naiplerinin adamlarıyla üç dört defa üzerlerine gelip hânedan hâneye zorla akçe topladıklarını ve kadıların bu olaylara göz yumduklarından yakınmaktaydı.⁴⁷ Dahası ahali sancak beyi Çerkes ve adamlarının kötü muamelesinden yakınmakta ve onları merkeze şikâyet etmekteydi.⁴⁸ Bununla birlikte merkezi hükümet, bölgenin bu halinden kurtulmasını yine devlet görevlilerinden beklemekteydi. Bölgedeki karışıklık o kadar artmıştı ki, Çerkes Bey vilayetin hıfzı için bırakılmış olmasına rağmen, yanındaki sipahilerle eşkıyanın üstesinden gelememiş, yardımına Tokat ve Sivas gibi yerlerden ek kuvvetler gönderilmişti.⁴⁹ Fakat bunlar daha sonra yaşanacak olaylar yanında oldukça hafif kalmakta ve her şeye rağmen bölgedeki istikrarı tamamen bozacak dereceye ulaşmamıştı. 16. yüzyılın sonları ise bahsedilen bu olayları gölgede bırakacak yeni gelişmelere gebe idi.

Bir taraftan iklim değişikliği nedeniyle kararsız sonbahar ve ilkbahar yağışlarıyla buğday hasadı düşüp kıtlık başlarken, bir taraftan da yıllar içinde çözümsüz bırakılan bu kargaşanın birikimiyle büyük olaylar patlak verdi. Tam da bu sıralar Avusturya ve İran'la başlayan ve uzun yıllar devam eden savaşların yanı sıra iklimdeki değişiklikler ekonomiyi neredeyse iflasın

³⁹ MD, nr. 35, 169/433; MD, nr. 35, 174/444, MD, nr. 35, 174/445, MD, nr. 35, 233/583, MD, nr. 35, 391/997; Ayrıntılı bilgi için bkz. Faruk Söylemez, "Anadolu'da Sahte Şah İsmail İsyanı", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 17, ss. 71-90.

⁴⁰ MD, nr. 23, 105/215; MD nr. 23, 107/218.

⁴¹ MD, nr. 35, 55/128.

⁴² MD, nr. 48, 199/557.

⁴³ Alpaslan Demir, "Osmanlı Devleti'nde Yörükler ile Yerleşiklerin Kavgası: Kayıp Köyler Meselesi", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 11, Sayı 21, s. 20 vd.

⁴⁴ Osman Usta, "Celâliğin Türkmen Cephesi: 17. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Türkmen Voyvodası ve Türkmenler", *Kebikeç*, S. 33, Yıl 2012, s. 68 vd.

⁴⁵ MD, nr. 48, 264/749.

⁴⁶ MD, nr. 14/2, 757/1093.

⁴⁷ MD, nr. 30, 282/656.

⁴⁸ MD, nr. 40, 26/52.

⁴⁹ MD, nr. 34, 49/106; MD, nr. 36, 170/468; Yasin Dönder, "Mühimme Defterleri'ne Göre 16. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bozok Sancağı", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildirileri*, Yozgat 2016, ss. 202-212.

eşiğine getirdi ve iâşe sistemi alt üst oldu. Osmanlı taşrasında da durum aynı olup bir taraftan tımar sistemi bozulurken, bir taraftan da taşra idaresi neredeyse işlemez hale geldi. Özellikle İran savaşlarının 1590'da sona ermesinden sonra yirmi beş, elli kişilik ya da daha kalabalık tüfekli askerler Anadolu içlerine dağılmaya başladı. Üzerine bir de Haçova Savaşı'ndan sonra firar eden askerler eklenince, Anadolu tam manasıyla yaşanmaz hale geldi ve eşkıyalık tırmanarak 1596 yılında zirveye ulaştı.⁵⁰ Askerî eğitim almış silahlı çeteler *her sakaldan bir kıl* parolasıyla hareket eden Karayazıcı, Deli Hasan, Hüseyin Paşa, Tavail Halil ve Kalenderoğlu Mehmed gibi güçlü Celâlî liderlerinin etrafında toplanarak, pek çok defa Osmanlı ordularını mağlup ettiler. Özellikle Amasya, Sivas, Ankara, Tokat ve Ankara Celâlîlerin yağma ve talanda bulunduğu yerler arasında ön plana çıkmaktadır. Müslüman olsun olmasın bütün reaya Celâlî çetelerinin zulmünden korunmak için büyük köylere veya daha iyi korunan şehirlere kaçmaya başladı. Bu sırada zirai üretimin de durmasıyla her yerde büyük bir açlık ve sefalet kol geziyor, insanlar ot ve kokuşmuş at ve deve leşleri yiyordu.⁵¹ Celâlîlerin yoğun olarak bulunduğu Rum vilayetinin bir parçası olan Bozok'ta da Celâlî grupları dolaşıyor ve reaya üzerindeki baskılarını arttırıyordu.⁵² Örneğin Karayazıcı, Bozok sancağına da müdahale etmiş, Sorgun halkı Karayazıcı'nın gönderdiği adamların tehdidi altında kalmıştı. Karayazıcı'ya tâbi Mahmud köy köy dolaşıp halktan zorla para topluyordu. Dahası Karayazıcı'nın korkusundan firar eden Sorgun kadısının yerine kadı olarak tayin edilmiş, yine onun desteğiyle subaşı olmuştu. Üstelik 1600-1601 yılının avarız vergisini asıl kadı toplayıp İstanbul'a götürdüğü halde, halktan zorla tekrar avarız vergisi toplamış ve Karayazıcı'ya teslim etmişti.⁵³ Kuyucu Murad Paşa'nın gayretleriyle Celâlîlere büyük darbe indirilmiş olmasına rağmen, bölgedeki asayiş problemleri son bulmamıştır.⁵⁴ 1630'lu yıllarda dahi Kayseri civarından 30-40.000 kişinin bölgeyi terk etmesi⁵⁵ ahalinin henüz huzura kavuşamadığını çarpıcı bir şekilde göstermektedir.

1576 tarihinden sonra yaşanan bu gelişmelerin sonuçları Maliyeden Müdevver serisi içinde yer alan 1642 tarihli ve 4874 numaralı mufassal avarız defterinden takip edilebilmektedir. Tahrir geleneğinin bir uzantısı olan bu defterler merkezi hazinenin en önemli gelir kaynağı haline gelen avarız vergisiyle ilgilidir. 16. yüzyıl boyunca olağanüstü durumlarda, ihtiyaç duyuldukça nakdi, aynı ya da hizmet şeklinde toplanan avarız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiye Müslim ve gayrimüslim bütün tebaadan toplanırdı. 16. yüzyıldan sonra daha sık toplanan bu vergi 17. yüzyıldan itibaren kalıcı hale gelmiştir. Hâne başına toplanan bu vergiyi tahsil edebilmek için yeni defter türleri ortaya çıkmıştır. Bunlar yetişkin erkek, mal-mülk tasarruf eden askerî, ulema ve seyyidler, hâne reisi konumundaki dul kadınlar olmak üzere bütün vergi yükümlüsü nüfusu hâne ve mücerred şeklinde ayrıntılı bir şekilde kaydeden mufassal ve bu defterlerden hareketle sadece avarız-hânelerin toplamını içeren icmal defterleridir. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, avarız vergisi tek tek veya gruplar halinde şahıslardan alındığı için avarız defterleri yalnızca bu vergiye tabi nüfusla ilgili bilgi

⁵⁰ Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi, Erken Modern Dönemde Celâlî İsyânları*, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2013, s. 122, 207.

⁵¹ William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611*, Çev. Ülkün Tansel, İstanbul 2002, s. 8, 11, 17, 27, 43.

⁵² Mesela bkz. *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, C. I, Haz. Ziya Yılmaz, Ankara 2003, s. 324, 352, 493, 525.

⁵³ Meryem Kaçan Erdoğan, "Karayazıcı İsyanı", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, s. 62.

⁵⁴ Ali Açık, "Büyük Celâlî İsyânları Sonrasında Sivas Eyaletinde Görülen Asayiş Problemleri (1610-1660)", *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, Sivas 2007, ss.123-140.

⁵⁵ Oktay Özel, "Osmanlı Anadolu'sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar)", *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, Haz. M. Öz- F. Yeşil, Ankara 2015, s. 569.

içermektedir.⁵⁶ Bozok sancağına ait avarız defteri de bu usule göre hazırlanmıştır. Reaya ve askerî şeklinde iki başlık halinde yazılan nüfustan reaya olanlar hâne ve mücerred olarak ikiye ayrılmıştır. Bazen bu ayrıma gidilmemiş reaya başlığı altında hem reaya hem de askeriler kaydedilmiş, fakat yekûn kısmında bunlar yine reaya ve askerî olarak ayrıca verilmiştir. Askerî sınıf mensupları sadece fiilen asker olanlar değil imam, hatip, müderris, seyyid ve şerifler gibi zümreleri de kapsamaktadır. Mesleği fiili askerlik olanlar ise erbâb-ı tımar, sipahi, berât-ı mirmirân, askerîdirler, der-asitane gibi açıklamalarla kaydedilmişlerdir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, 16. yüzyılın başından itibaren ortaya çıkan şiddet ortamı yüzyılın sonuna kadar iyice kronik bir hale gelmiştir. Bu durum zaten yoksulluğun pençesinde kıvranan halkı canından bezdirmeye yetti ve henüz yerleşik hayata geçme aşamasında olan bu kitleler köylerini terk ederek bilinmezliğe doğru sürüklendi. Bu bağlamda 16. yüzyılın ortasından itibaren iki kat artan nüfusun, 17. yüzyılda % 80 oranında azalmasının en önemli sebebinin Celâli isyanları olarak gösterilmesi abartılı olmaz. Canik ve Amasya gibi sancaklarda da bu isyanlar sırasında azalan nüfus göz önünde bulundurulursa bu durum daha iyi anlaşılacaktır.⁵⁷ Buradaki asıl problem Bozok ve çevre sancaklarda azalan nüfusun nereye gitmiş olabileceğidir. Bu hususla alakalı olarak avarız defterleri ne oranda güvenilir bilgi sunmaktadır. Bu soruların cevapları ilerleyen sayfalarda gündeme getirilecektir. 1642 tarihli avarız defterine, sonradan sancağa bağlanan Budaközü kazasında yaşayan 427 nefer de dâhil olmak üzere, sadece 4.990 nefer kaydedilmiştir. 1576 tarihinde sancakta yaşayan 44.900 neferle kıyaslandığında, nüfusun sadece onda birinin yerinde kaldığı, diğerlerinin ise bölgeyi çoktan terk ettiği veya herhangi bir sebepten dolayı kayıt altına alınmadığı sonucu çıkar. Bunlardan bazıları tekrar göçerliğe dönerken, bazılarının ise korunaklı dağ başlarına ve şehirlere kaçtığı muhakkaktır. Korunaklı yüksek yerlere kaçanlar yeni yerleşim yerlerinin kurulmasına da ön ayak olmuşlardır. Muhtemelen tahrirlerde rastlanmayan, fakat 1576 sonrası kurulduğu düşünülen köylerden bazıları bu günlerin hatırasıdır.⁵⁸ Yükseltinin fazla olduğu Akdağ kazasının 1642 tarihi itibarıyla sancağın en fazla köyüne sahip olması bu durumla ilişkilidir. Yine bölgedeki yaylak ve kışlakların yoğun olarak burada bulunması da, kazadaki köy sayısının fazla olmasında etkili olmalıdır.

Bölge nüfusunun 4.339'u hâne, 222'si mücerred/bekâr, 429'u ise askerî idi. Bu nüfusun ne kadar gerçeği yansıtıp yansıtmadığı şüphelidir. Keza avarız vergisinin azalmaması için avarız-hânelerin olduğundan fazla kaydedildiği durumlar vakidir. Örneğin Harput kazasının avarız-hânelerini tespit etmekle yükümlü Muhammed Efendi, eski tahrirlerdeki avarız vergisinin altında kalmamak için, istemeyerek de olsa böyle bir yola tevessül etmiş ve nüfusu fazla göstermiştir.⁵⁹ Yine de elde edilen bu rakamlar 1576 tarihinde tespit edilen nüfusla karşılaştırılabilir. 1576 tarihinde sancakta yaşayan 4.548 bekâr nüfustan⁶⁰ 1642 tarihinde neredeyse eser kalmamıştır. Bekârların süratli bir şekilde bölgeden kaçtıkları, ikbal arayışı nedeniyle Celâfilere katıldıkları veya yerel beylere kapıldıklarını düşünülebilir. Zaten nüfus artışının yarattığı baskıdan dolayı topraklar bölünmüş ve tarıma açık alanlar yetersiz kaldığı için çiftçiler kendi işlerini sağlayamayacak duruma gelmiştir.⁶¹ Bu durum özellikle bekâr nüfus üzerinde daha yoğun bir baskı yaratmış ve onların Celâfilerden önce bölgeyi terk

⁵⁶ Oktay Özel, "Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. H.İnalçık-Ş. Pamuk, Ankara 2000, ss. 35-50.

⁵⁷ Oktay Özel, *Türkiye 1643 Goşa'nın Gözleri*, İstanbul 2013, s. 107.

⁵⁸ Sadullah Gülten, "Bozok Sancağı'nda Köylerin Teşekkülüne Dair Bir Örnek: Çokrardan Köyü", *History Studies*, Cilt 4, Sayı 4, ss. 161-169.

⁵⁹ M. Ali Ünal, "1056/1646 Tarihli Avarız Defterine Göre 17. Yüzyılın Ortalarında Harput", *Belleten*, LI/199, Yıl 1997, s. 127.

⁶⁰ Yunus Koç, *Bir Osmanlı Sancağında İskân ve Nüfus*, s. 57.

⁶¹ Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi*, s. 97, 156.

etmelerine yol açmış olabilir. Keza 1576 tarihinde, bir önceki tahrir nazaran, nüfusun iki katına çıkmış olması nüfus baskısının ne kadar yoğun yaşandığına dair güçlü bir işarettir. Ayrıca bu sırada gayrimüslim nüfus da, 1576 tarihine nazaran, oldukça gerilemiş 630 neferden 127'ye düşmüştür. Buna göre onların da bölgeden kaçtığı söylenebilir. Zaten gayrimüslimler Celâli isyanları sırasında daha fazla reaksiyon göstermiş ve buldukları yerleri hızlıca terk etmişlerdir. Örneğin gayrimüslim nüfusun kalabalık olduğu Kayseri'de, 16. yüzyılda 5.000 civarında olan cizye-hânesi miktarı 17. yüzyılın başlarında 1.450'lere kadar düşmüştür.⁶² Yine 1576 tarihinde 69,9 olan ortalama köy nüfusu, 1642'ye gelene kadar 6,1 oranına gerilemiştir. Buna karşılık, yukarıda da belirttiğimiz gibi, bölgedeki bütün nüfusun tespit edilerek deftere kaydedilip edilmediği de ayrı bir soru işaretidir. Muhtemelen bazıları sayım sırasında memurlardan kaçarak onların ulaşamayacağı yerlere çekilmiştir. Bunların miktarı hakkında herhangi bir tahmin yürütme imkânına sahip değiliz. Öbür taraftan 1642 tarihinde tespit edilen nüfustan bir kısmı da bölgedeki şiddetin sona ermesinin ardından dönmüş olmalıdır. Bunlar ya bu şiddet nedeniyle evlerini terk edenler ya da yine aynı sebepten dolayı diğer bölgelerden kaçarak buraya gelmiş olanlardır. Örneğin bölge güvenliğini sağlamakla görevli askerî sınıfa mensup 429 kişi arasından bazılarının sonradan bölgeye gelmiş oldukları üzerinde durulabilir. Bunlar arasında krizi fırsata çevirerek, boş kalmış yerleri kendi tasarrufuna geçirmeye niyetli kişilerin olduğu düşünülebilir. Hatta bölgeye sonradan gelmiş olan halk arasında da bu düşünceye sahip olanların bulunması beklenebilir. Keza 1831 tarihli nüfus defterlerinde bölgeye yakın bazı yerlerden geldiği belirtilen 748 nefer, yeni fırsatlar arayan kişiler için iyi birer örnektir. 1642 tarihinde bölgede kalanlar ile bu tarihten hemen sonra bölgeye gelip yerleşenlerin torunları, ilerleyen dönemde sancağın asli unsurları olarak karşımıza çıkacaklardır.

Nüfusun dağılması köy sayısını da olumsuz yönde etkilemiş, 1576 tarihinde 638 olan köy sayısı, Budaközü kazasına tabi 58 köy de dâhil olmak üzere 1642 tarihinde 559'a gerilemiştir. Budaközü'ne tabi köyler hariç tutulacak olursa 1576-1642 tarihleri arasında 137, 1556-1642 tarihleri arasında ise 215 köy ortadan kalkmıştır. Bozok'ta köy terkleri, bazı yönleriyle şu genel değerlendirmeye benzemektedir: Bölgedeki şiddet, nüfusun dağılmasına ve dolayısıyla köylerin terk edilmesine ve pek çok köyün ortadan kalkmasına sebep olurken, geniş zirai araziler atıl, sahihsiz ve boz kalmış, bölgeden kaçanlardan en azından bir kısmı tekrar göçebeliğe dönmüştür.⁶³ Fakat burada gözden kaçırılmaması gereken husus, 1576 tarihinden sonra bazı köyler ortadan kalkarken, bir taraftan da yenilerinin kurulmuş olmasıdır. Bu yüzden ortadan kalkan köy sayısı yukarıda belirtilenden çok daha fazla olmalıdır. Bu itibarla 16. yüzyılda tespit edilen köylerden ancak % 50'si veya daha azı varlığını devam ettirirken, geri kalanı ya ortadan kalkmış ya da yeni bir isim alarak başka bir yere taşınmıştır.⁶⁴ Tahrir defterlerinde yer alan köylerden pek çoğuna avarız ve nüfus defterlerinde rastlanmamış olması, bu tespitini haklılık payını arttırmaktadır. Yeni köylerin ortaya çıkmasında bölgede iskâna müsait yerlerin fazla olması ile devletin 17. yüzyılda başlattığı iskân siyaseti etkilidir. Tahrir defterlerinde olmayıp da 1642 tarihli avarız defterinde tespit edilen Ağcakoyunlu, Ahmetfakihli, Alidemircili, Arslanhacılı, Bektaşlı, Beşikkaya, Beşiközü, Cerid, Cihanbeyli, Cihanşar, Curali, Çalatlı, Çakırhacılı, Çalabverdi, Çamlısaray, Çiçekli, Derekemal, Divanlı, Tabanlı, Kavurgalı ve Zeyneddin yine 1831 tarihinde tespit edilen Çokradan, Kababel, Deredoğanlı, Çokumeşme, Gelingüllü, Turlahan gibi köylerin varlığı bir taraftan yeni köylerin kurulmaya devam ettiğine dair onlarca örnekten sadece bir kaçıdır.

⁶² Oktay Özel, "Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avarız ve Cizye Defterleri", s. 48.

⁶³ Oktay Özel, "Osmanlı Anadolu'sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu", s. 557.

⁶⁴ Yunus Koç, "Yozgat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 43, İstanbul 2013, s. 561.

1576 tarihinde tespit edilemeyip de 1642 tarihinde görülen köylerden bazılarının aşiret ismini taşıması, bunların ya bölgede yaşayan ya da kargaşa sırasında bölgeye gelmiş aşiretler tarafından kurulduğu anlamına gelmektedir. Ancak nüfus hareketliliğinin yaşandığı bir dönemde hangi köyün hangi aşiret tarafından kurulduğunu tespit etmenin imkânı yoktur. Esasen bu kısa çalışmanın sınırlarını aşmakla birlikte tahrir, avarız ve nüfus defterlerinden hareketle ortadan kalkan ve yeniden kurulan köylerin nispeten tespit edilmesinin mümkün olduğunu belirtmeliyiz. Fakat köylerin takibini idari yapıda meydana gelen değişiklikler, aynı ismi taşıyan pek çok köyün bulunması⁶⁵ ve özellikle avarız defterinin yer yer silik ve kötü bir yazıyla kaleme alınmış olması zorlaştırmaktadır. Ayrıca bu kaynaklardan elde edilen bilgiler yerinde uygulanmalıdır. Bu yüzden bu tür geniş ölçekli bir çalışma yapılmadan ilgili köyün hangi köye tekabül ettiğinin tespiti oldukça müşküldür. Böyle bir çalışmayla köylerin takibinin yapılması iskân tarihi hakkında detaylı bilgilere ulaşmamızı sağlayacaktır. Öte yandan köylerin ortadan kalkmasıyla ilgili yukarıda yapılan tespitler sadece Bozok sancağı ile sınırlı değildir. Yukarıda belirlediğimiz usule göre Manisa, Konya ve Sivas özelinde yapılan önemli bir çalışmada 16. yüzyıldan günümüze kadar ortadan kalkan köy sayısının %55-65 arası olduğu ifade edilmektedir. Köy sayısındaki bu azalma Anadolu'nun tamamına özgü bir istikrarsızlıktan bahsedilebileceği anlamına gelmektedir. Her bölgenin kendi iç dinamikleri olmasına karşılık, köylerin ortadan kalkmasında doğal afetler, iklim değişiklikleri, salgın hastalıklar, büyük taşışın etkileri, artan vergilerden kaçış, tımar sisteminin bozulması, Celâlî isyanları ve eşkıyalık, göçler ve bu yolla köylerin birleşmesi, ayanların faaliyetleri, savaşlar ve askerî seferler etkilidir.⁶⁶ Burada sayılan hususların sadece köylerin ortadan kalkmasında etkili olmadığı, bir taraftan da yeni köylerin kurulmasını sağladığı belirtilmelidir. Dolayısıyla Anadolu iskân tarihini terk edilen/ortadan kalkan köylerle birlikte, bu sırada kurulan veya tekrar şenlendirilen köyler ölçüsünde ele alıp, çift taraflı bir şekilde değerlendirmek gereklidir.

Öte yandan ortalama 6 neferin yaşadığı köylerin yine ne oranda köy vasfı taşıyıp taşımadığı bu dönem için de tartışmaya açıktır. Örneğin askerîler ve bekâr erkekleri saymazsak 17 köyde 1'er hâne, 33 köyde 2'şer hâne, 68 köyde 3'er hâne, 55 köyde 4'er hâne, 65 köyde 5'er hâne yaşamaktaydı. Nüfusu 1-10 hâne arasında olan köy sayısı ise 433 gibi oldukça yüksektir. Ayrıca bahsedilen köylerden bazıları birlikte kaydedilmiştir. Birlikte kaydedilen köylerin her birinde kaç kişinin yaşadığının tespit edilmesi ise mümkün değildir. Bunlar muhtemelen bir birine yakın oldukları için birlikte kaydedilmişlerdi. Birlikte kaydedilen köyler de hesaba katılırsa, köy başına düşen nüfus miktarının biraz daha azalacağı şüphesizdir. Buna karşılık köylerin birleşmesi gibi hânelerin de birleşmiş olabileceği üzerinde de durulabilir. Belki de onlar böylece hem vergiden kaçmayı hem de daha iyi korunmayı amaçlamışlardır. Böyle olmasa bile nüfusun bir kısmının defter eminlerinden kaçtıkları veya onların tespit edemeyecekleri yerlere çekildikleri muhtemeldir. Zaten sayım sırasında birçok köylünün vergiden muaf olan vakıf veya serbest tımar alanlarına veya askerîler tarafından tasarruf edilen çiftliklere kaçtıkları defter eminleri tarafından merkeze bildirilmekteydi. Ayrıca defter eminleri rüşvet karşılığı onlardan pek çoğunu görmezden gelmekteydi.⁶⁷ Mesela Bozok'ta da Çakal köprüsünün bakımını yerine getiren köylüler vergiden muaf tutulmuşlardır. Vergiden kaçmak isteyen bazı kişilerin muaf olan bu köylülerin arasına katılmış oldukları düşünülebilir. Özellikle Celâlî isyanları sonucunda Orta Anadolu'nun tamamına yakınında nüfus kaybının yaşandığına dair verilen bilgiler, onlardan pek çoğunun sayım dışı kaldığı veya vergiden muaf köylüler arasına katılmış olabileceklerini ciddi bir şekilde göstermektedir. Yukarıda da

⁶⁵ Sadullah Gülten, *Bozok Türkmenleri*, s. 71-73.

⁶⁶ Alpaslan Demir, "Osmanlı Devleti'nde Yörükler ile Yerleşiklerin Kavgası", s. 20.

⁶⁷ Oktay Özel, "Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avarız ve Cizye Defterleri", s. 47.

vurguladığımız gibi, Canik ve Amasya gibi yerlerde de nüfus azalmasının oldukça fazla olması bu iddiayı desteklemektedir.

Öbür taraftan 20 hânenin üzerinde nüfus barındıran köylerin sayısı ise sadece 69 idi. Bu köylerde bölge nüfusunun yüzde yirmisine yakını yaşamaktaydı. Buna göre Celâlî saldırılarından kendilerini korumak isteyenlerin güvenlik kaygısıyla belli başlı köylerde toplandıkları düşünülebilir. Böylece kendilerini daha iyi savunmayı amaçlamışlardır. Bölgenin en kalabalık köyü 82 hâne, 8 mücerred ve 2 askerî ile Sorgun'du. Sorgun'u 76 hâne ve 13 mücerred ile Şehirkışla ve 64 hâne, 1 mücerred, 14 askerî ve seyyid ve şeriflerin yaşadığı Çepni köyü takip etmekteydi. Kazaların sahip olduğu köy sayısı nüfuslarını da etkilemiş benzerdir. Akdağ kazasında 106, Sorgun'da 92, Gedik-i Çubuk'ta 73, Bozok'da 64, Budaközü'nde 58, Emlak'ta 50, Boğazlıyan'da 43, Süleymanlı-yı Kebir'de 52, Süleymanlı-yı Sağır'de 21 köy vardı. 1576'dan sonra değişen idari yapı nedeniyle köyler yer değiştirmiştir. Bu dönemde en fazla köy Akdağ ve Sorgun'a tabidir. Özellikle 1576 tarihinde 11 köyle en az köyü bulunan Sorgun'a 80 civarında köy bağlanmış ve bu sayı 92'ye yükselmiştir. Yukarıda köylerin takibini zorlaştıran hususlar arasında saydığımız idari yapı değişiklikleri, köylerin farklı nahiye ve kazalar arasında dağılımını bu denli etkilemiştir (Bkz. Tablo III).

Köylülüğe Yeniden Dönüş: Aşiretlerin İskânı (1642-1831)

Nüfusun azalması ve köylerin ortadan kalkması toplumun belli bir kesimi için yeni fırsatlar yaratmışa benzerdir. Özellikle Osmanlı toplumunun önemli bir kısmını oluşturan konar-göçerler bu fırsatı değerlendiren unsurların başında gelmektedir. Yerleşiklerle otlak konusunda süreççi çatışma halinde olan bu gruplar, kendilerine sunulan bu fırsatları değerlendirmekte hiç de yavaş davranmadılar. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, zaten bölgenin coğrafi yapısı konar-göçer hayat için oldukça uygun bir ortam sağlamaktaydı. Üstüne üstlük köyler boşalmış, nüfus neredeyse yok denecek kadar azalmıştı. Onlar bu boşalan yerleri doldurmaya başlayarak, harabe haline gelen köyleri kendileri için uygun birer alan olarak gördüler. Özellikle köylülerin arkalarında bıraktıkları tarlalar, konar-göçerlerin sürülerini besleyebilecekleri otlaklar haline gelmişti. Yerleşikler ile konar-göçerlerin arasındaki çiftlik-otlak gerginliği de bu şekilde kendiliğinden sona ermiş oluyordu. Böylece sancak Osmanlıların ilk hâkimiyet dönemi gibi tekrar konar-göçerler ile dolmaya başladı. Diğer taraftan devletin bu gruplar üzerindeki hâkimiyetini çoktan kaybetmiş olması, onların şekavet unsuru haline gelmesine sebep olmuştu. Onları kontrol altına alarak şekavetlerine son vermeyi, vergi toplamayı kolaylaştırmayı ve askere almayı planlayan devlet zorunlu iskân politikası geliştirdi. Bir taraftan da harabeye dönen ve nüfusunu kaybeden köylerin şenlendirilip, atıl hale gelen toprakları yeniden ziraata açmayı düşünmekteydi. Konar-göçerlerin yerleştirilmesi için düşünülen yerler arasında köyleri harabeye dönmüş, nüfusu dağılmış Bozok sancağı da bulunmaktaydı. Bir yandan başka yerlerden bölgeye getirilen aşiretler iskân edilirken, bir yandan da Bozok sancağı dâhilindeki yaylak ve kışlakları tasarruf edenler buralara yerleştirilmişlerdir.⁶⁸ İşte bu iskân faaliyeti sırasında Bozok sancağı yeniden eski canlı günlerine dönmüş, harabe köyler şenlendirilirken bunların yanı sıra pek çok yeni köy de kurulmuştur. Dahası 16. ve 17. yüzyıllarda küçük bir köy olan Yozgat, Çapanoğullarının gelişiyle birlikte, nüfus alarak şehirleşmeye başlamıştır. Bu da hikâyenin bir diğer faslıdır.

Aşiretlerin bölgeye gelişlerinin ve yerleşik hayata geçişlerinin sonucunu nüfus defterlerinden takip etmek mümkündür. 1831 tarihinde düzenlenen nüfus defterleri, tahrir ve avarız defterlerini tamamlayan önemli bilgileri haizdir. Nüfus defterleri II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılıp Asakir-i Mansure-i Muhammediyye'nin

⁶⁸ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskânı*, İstanbul 1997, s. 81 vd.

kurulmasından sonra askerlik çağında olanların ve vergi mükelleflerinin tespiti amacıyla düzenlenmiştir. Bozok sancağının Müslim nüfusa ait bilgilerin bulunduğu ilk nüfus defteri 1831 tarihine ait olup üç cilt halinde hazırlanmıştır. 2051, 2052 ve 2053 numaralı defterlerin ilk cildinde Yozgat kasabasının bağlı olduğu Kızılkocalı, Selmanlı, Budaközü, ikinci cildinde Akdağ, Karahisar-ı Behramşah, Sorgun, üçüncü cildinde ise Gedik-i Çubuk, Emlak, Süleymanlı ve Boğazlıyan kazaları yer almaktadır. Defter 1839'a kadar işlem görmeye devam etmiş, bu tarihe kadar ölenler, doğanlar ve bölgeden ayrılanlar ile bölgeye gelenler kayıt altına alınmıştır. Kaydedilen kişilerin sosyal, dinî, fizikî veya meslekî niteliklerine göre aldıkları sülale isimleri ile baba isimleri belirtilmiştir. Ayrıca fizikî özelliklerine göre orta veya uzun boylu, sakal ve bıyık renklerine göre ak, kır, kara, sarı veya kumral sakallı veya bıyıklı şeklinde eşkâlleri de kaydedilmiştir.⁶⁹ Bu yönüyle bahsedilen defterler kapsadıkları bilgi yönünden oldukça önemlidir. Keza bölgeye ait sonraki defterler bu kadar ayrıntılı değildir.⁷⁰

Her köyün ve kazanın sonunda burada yaşayan nüfusun toplamı verilmiş ve bunlar üç grup halinde kaydedilmiştir: Sancağın asli reayası olup burada sürekli ikamet edenler sancak reayası, herhangi bir aşirete mensup olanlar Mamalı aşiretinden, Pehlivanlı aşiretinden, Rişvan aşiretinden diye mensup oldukları aşiretlerin isimleriyle ve muhtemelen sancak dışından geçici bir süreliğine buraya gelenler ise örneğin Hama-Humus reayası, Aşudi reayası, Kangal reayası şeklinde kaydedilmiştir. Her bir unsuru aynı köyde birlikte tespit etmek mümkünken, sadece sancak reayasının ya da sadece herhangi bir aşiretin meskûn olduğu köyler de mevcuttur. Sancağa dışarıdan gelen reayanın nüfusu ise genel nüfus içinde oldukça düşük olduğu için sadece onların meskûn olduğu herhangi bir köy mevcut değildir. 1642 tarihinden sonra nüfus aldığı anlaşılan bölgede hem nüfus hem de buna müsavi olarak köy sayısı artmıştır. 1642 tarihinde 559 olan köy sayısı bu tarihte 733'e, 4.990 olan nefer ise 52.000 civarına yükselmiştir. Bunlardan 12.976'sı aşiret üyesi,⁷¹ 748'i sancağa sonradan gelenler, geri kalanı ise sancak reayasıdır. Giriş kısmında da ifade edildiği gibi, avarız defterlerine vergi ödeyenler kaydedilirken nüfus defterlerine vergi yükümlülerinin yanı sıra yeni doğanlar da dâhil bütün

⁶⁹ Örnek olarak bkz. Fikretin Yavuz-Murat Özkan, *İspir Nüfus Defteri (1835)*, İstanbul 20015.

⁷⁰ Örneğin bkz. NFS. d., nr. 2058.

⁷¹ 12.976 neferin aşiretlere göre dağılımı ise şu şekildedir: 3.572 nefer Mamalı, 1.971 nefer Zile Yörükleri, 648 nefer Ağcakoyunlu, 681 nefer Harbendeli, 413 nefer Çepni, 423 nefer Çorum Ekradı (bazı yerlerde Çorum Kürdü ve Çorum Ekradı diye kaydedilmiştir), 433 nefer Çungar, 304 nefer Abdallı (bazıları Adana hassına merbuttur, bazıları aşiret bazıları ise taife olarak kaydedilmiştir), 219 nefer Aksaray'dan gelen Karasenir Ağcakoyunlusu, 224 nefer Pembecik Kuyumcusu, 272 nefer Çağıranlı, 288 nefer Bağırhan, 291 nefer Selmanlı, 198 nefer Doğanlı, 168 nefer Göl, 166 nefer Hasan Demircili, 146 nefer Karaca Araplı, 109 nefer Koyuncu Alamaslısı, 106 nefer Evcî, 104 nefer Doburcalı, 100 nefer Araplı, 97 nefer Harbendeli'ye tabi Kulanlı, 96 nefer Kazak Evcisi (4 neferi Maraş'a muzaf Kazak Evcisi aşiretinden), 96 nefer Kavaşlı (?), 95 nefer Kebersülele, 94 nefer İlçi, 92 nefer Tülek, 84 nefer Hatal, 83 nefer Pehlivanlı aşiretinden Beterli (?), 79 nefer Pehlivanlı, 76 nefer Tatar İlyaslı, 75 nefer Didimli Selmanlısı, 70 nefer Durumca, 67 cemaat Alabaşlı, 65 nefer Kuyumcu (Kuyumcu, Çorum Kuyumcusu, Çorum'a muzaf Kuyumcu aşiretinden şeklinde kaydedilmiştir), 63 nefer Kaçır İsalı, 62 nefer Cihanbeyli Ekradı, 51 nefer Esbkeşan aşiretinden İzzeddin, 49 nefer Çepni Çandır, 47 nefer Bucak Avşarı, 40 nefer Hamallı Ekradı, 40 nefer Karkın, 37 nefer Kuşlu, 36 nefer Taycı Alamaslısı, 36 nefer Rişvan, 33 nefer Adana hassına tabi Abdal taifesinden, 33 nefer Karaca Abdallı, 30 nefer Şam Bayadı, 29 nefer Mülükanlı, 27 nefer Didiri, 25 nefer Alaca, 25 nefer Çelikan, 24 nefer Cerid, 22 nefer Gelingras mukatasına tabi Boşyak, 22 nefer İlbeyli, 22 nefer Kara Hasanlı, 18 nefer Alamaslı, 17 nefer Küçükülü, 17 nefer Koyunlu, 15 nefer Yabanlı, 15 nefer Silyanlı, 13 nefer Belikli, 11 nefer Boynuyoğun, 8 nefer Ataçıkan, 8 nefer Boynuince, 8 nefer İldelikli, 6 nefer Belikli, 8 nefer Kavilli Ekrad, 8 nefer Özdemirli, 8 nefer Zile Yörüklerinden Kurugöl, 7 nefer Hamsibeyli (?), 7 nefer Sarılar, 7 nefer Ulunlu, 7 nefer Zile Yörüklerinden Karakeçili, 7 nefer Badılı Ekradı, 6 nefer Çerçili, 6 nefer Dulkadir, 6 nefer Keykal, 6 nefer Ödemişli, 6 nefer Salbanlı, 6 nefer Şarkipare aklamından Abdal, 6 nefer Tabanlı, 6 nefer Taycı Alamaslısı, 6 nefer Yağlı, 6 nefer Beyli, 5 nefer Şarklı, 4 nefer Abdal taifesinden Harçpare, 4 nefer Bucak Avşarı, 4 nefer Karakoyunlu, 4 nefer Milli Ekradı, 4 nefer Zile Yörüklerinden Ortapare, 3 nefer Karabil Evcisi, 3 nefer Kuzugüdenli, 2 nefer Bağırhan, 2 nefer Beycikli, 2 nefer İzzeddin, 2 nefer Kişicili, 2 nefer Manzullu, 2 nefer Pambucak Kuyumcusu, 2 nefer Zile Yörüklerinden Toraman, 1 Boynuinceli mukatasına tabi Herikli, 1 Karahisar, 1 nefer Doburcalı, 1 nefer Hamur, 1 nefer İsakadılı, 1 nefer Karakeçili, 1 nefer Madılı (?) ve 1 nefer İnallı aşiretindendi.

erkek nüfus kaydedilmiştir. Bu yüzden iki rakam arasında önemli bir farkın çıkmış olması normaldir. Öbür taraftan aşiret mensubu kişilerin fazlalığı esasen bölgenin tekrar şenlenmesinde, onların katkısının ne derece önemli olduğunu göstermektedir. Bu bilgilere göre 1831 tarihinde Bozok sancağında yaşayan yaklaşık her üç kişiden biri herhangi bir aşirete mensuptur. Aşiret bağlantısı olmayanlar, muhtemelen ya 1642 tarihinde bölgede yaşayanların ya da bu tarihten hemen sonra bölgeye gelenlerin torunlarıdır. Onlar aradan geçen zaman zarfında iyice yerleşik hayata geçmişler ve aşiret bağlarını unutmuşlardır. Bölgeye farklı yerlerden gelen reayanın ve aşiret mensuplarının ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiş olması, sancak reyası olarak kaydedilmiş olanların erken tarihlerden itibaren bölgede yaşadığı yönündeki ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bağlı oldukları aşiretleri belirtilenler ile farklı bölgelerin reyası olan kişiler ise muhtemelen sayımdan önce bölgeye geldikleri için hem aşiret bağlantılarını hem de geldikleri yerleri bilmekteydiler.

Ayrıca bu husus konar-göçerler ve yerleşikler arasında kesin bir ayırım yapıldığı anlamına da gelmektedir. Sancak reyası artık tipik birer çiftçi-köylü kabul edilirken, aşiret mensupları ise yerleşikliğe geçiş aşamasında olanlardır. Aslında 1840'lı yıllarda hazırlanan temettuat defterleri arasında konar-göçerler için tutulmuş defterlerin de olması bu düşünce ile yakından alakalıdır. Temettuat defterlerine kaydedilmiş konar-göçerlerin üzerinde tarlaların da olması, az önce belirttiğimiz gibi, bunların yerleşik hayata geçmek üzere olduğunu göstermektedir.⁷² Diğer taraftan 1831 tarihinde tespit edilen aşiretler 16. yüzyılda bölgede yaşayanlardan oldukça farklıdır. Bu durum Celâlî isyanları sırasında halkın dağılması ve onlardan boşalan yerlere başka aşiretlerin gelmesiyle bağlantılıdır. Dolayısıyla bunlar tahrir defterlerine rastladığımız aşiretlerden farklıdır. Bu husus Celâlî isyanları sırasında ve sonrasında yerleşikler kadar aşiretlerin de yerlerinden sökülüp etrafa dağıldıklarını açık bir şekilde göstermektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, sadece aşiretler tarafından iskân edilmiş pek çok köy varken, çoğunluğu üç-beş kişilik küçük gruplar halinde köylere dağılmışlardır. Herhangi bir köyde birden fazla aşiret üyesini görmek de mümkündür. Bu husus aşiretlerin bir araya gelmesini önlemek için devlet tarafından bir politika olarak belirlenmiştir. Böylece onların güçleri kırılmaya çalışılmış, aşiretler bir birine karşı denge unsuru olarak kullanılmıştır. Fakat Mamalı aşiretinin genellikle Kızılkocalı ve Selmanlı kazasının köylerine yerleşmiş oldukları da gözden uzak tutulmamalıdır. Bu örnekten yola çıkarak, devletin aşiretleri ayırma politikasının her zaman işlemediği söylenebilir.

Bu sırada kasaba görünümünde olan Yozgat'ın Mutafoğlu, Köseoğlu, Medrese, Tuzyakası, İstanbulluoğlu, Nohudlu, Taşköprü, Tekye ve Çatak isimli 9 mahallesi vardı. Ayrıca 733 köyün 130'u Sorgun, 126'sı ise Kızılkocalı kazalarına bağlıydı. Bunları sırasıyla 96 köyle Akdağ, 88 köyle Budaközü, 83 köyle Karahisar-ı Behramşah, 72 köyle Selmanlı, 47 köyle Emlak, 41 köyle Gedik-i Çubuk, 35 köyle Boğazlıyan ve 15 köyle Süleymanlı kazaları takip etmekteydi (Bkz. Tablo IV). İdari yapıdaki değişik nedeniyle köy sayılarının yine değiştiği Sorgun ve Budaközü kazalarından hareketle söylenebilir. 1642 tarihinde 92 köyü bulunan Sorgun'a bu kez 130, 58 köyü bulunan Budaközü'ne ise 88 köy bağlanmıştır. Yine Karahisar-ı Behramşah, Kızılkocalı, Selmanlı gibi kazalar kurulmuş ve köyler bunlar arasında taksim edilmiştir. Köy sayılarına müsavi olarak en fazla nüfus 8.462 nefer ile Sorgun, 8.126 nefer ile Kızılkocalı kazalarında yaşamaktaydı. Bunları sırasıyla 7.495 nefer ile Akdağ ve 7.086 neferle Budaközü takip etmekteydi. Diğer kazalar 4.000 kişinin altında bir nüfus barındırmakta olup 3.770 nefer Karahisar-ı Behramşah'ta, 3.793 nefer Emlak'ta, 2.943 nefer Selmanlı'da, 2.755 nefer Boğazlıyan'da, 2.585 nefer Gedik-i Çubuk'ta, 1.489 nefer ise Süleymanlı kazalarında yaşamaktaydı. Yozgat kasabası hariç 48.536 nefer 733 köye dağılmış

⁷² Örneğin bkz. TMT. d., nr. 14322; *Kaza-i Sorgun, an-kabile-i taife-i Yörükân ve aşair-i saire. Defter-i emlak.*

bir halde yaşamakta olup ortalama köy nüfusu 66, Yozgat'ta yaşayan nüfusla birlikte ise 70 idi. Diğer taraftan 608 köyde 1-100, 94 köyde 100-200, 26 köyde 200-300, 2 köyde 300-400, 4 köyde ise 400-500 arasında nefer yaşamaktaydı. 1035 neferin kaydedildiği Sungurlu bu dönemde en kalabalık köydü. Buradan da anlaşıldığı gibi, nüfusun çoğunluğu 1-100 neferin yaşadığı 608 köye dağılmış bir haldeydi. Yozgat kasabasında yaşayan nüfus ise 3.364 kişi olup mahalle başına düşen ortalama nüfus 210 neferdi. Bununla birlikte Çatak, Tekye, Taşköprü, Nohudlu mahallelerinde 500'er civarında nefer varken İstanbuloğlu, Mutafoğlu ve Medrese mahallerinde 300'er nefer kaydedilmişti. Bu mahalleler arasında 167 nefer ile en az nüfusa sahip olan Tuzyakası'ydı.

Genellikle vergilerini Haremeyn'e verdikleri için Haremeyn evkafı reayası olarak kaydedilen aşiretler yoğun olarak Kızılıkocalı, Budaközü, Karahisar-ı Behramşah, Sorgun, Boğazlıyan ve Selmanlı kazalarında yaşamaktaydı. Bahsedilen kazalarda aşiretlerin % 80'i yaşarken diğer kısım Akdağ, Süleymanlı, Emlak, Gedik-i Çubuk kazaları ile Yozgat kasabasında meskûndü. Buna göre aşiretlerin en yoğun bulunduğu kaza 3.492 neferle Kızılıkocalı olup bunların 2099'u Mamalı aşiretine mensuptu.⁷³ Kazanın 61 köyünde yaşayan Mamalılar bu köylerin bazılarında sadece kendileri oturmaktaydı. Kazada kalabalık olan bir diğer aşiretler ise 281 neferle Zile Yörükleri, 219 neferle Pembecik Kuyumcusu, 190 neferle Çungar, 182 neferle Harbendeli, 71 neferle Kazak Evcisi'ydi. Kızılıkocalı kazasını 2.406 nefer aşiret barındıran Budaközü kazası takip etmekteydi. Budaközü kazasında 428 nefer Zile Yörükleri, 309 nefer Mamalı, 291 nefer Selmanlı, 284 nefer Çorum Ekradı, 166 nefer Hasan Demircili, 135 nefer Çorum Kürdü, 116 kişi ise Karaca Araplı aşiretindendi. Karahisar-ı Behramşah kazasında yaşayan 1.632 kişiden 558'i Zile Yörüklerine, 413'ü ise Çepni mukataasına bağlıydı. Sorgun kazasında yaşayan 1.399 aşiret mensubunun 288'i Bağırman, 242'si Harbendeli, 148'i Mamalı, 118'i Çungar, 97'si Tabanlı aşiretine mensuptu. 1.266 aşiret mensubunun yaşadığı Boğazlıyan kazasında Zile Yörüklerinden 499 nefer, Ağcakoyunlu aşiretinden ise 195 kişi yaşamaktaydı. 1087 aşiret mensubunun yaşadığı Selmanlı kazasında bunun 949'u Mamalı aşiretindendi. Akdağ kazasındaki 787 aşiret mensubundan 335'i Ağcakoyunlu, 101'i Evcî, 60'ı ise Doburcalı aşiretindendi. Süleymanlı kazasında yaşayan 627 aşiret mensubunun 219'u Aksaray'dan bölgeye geldiği anlaşılan Karasenir Ağcakoyunlusu, 155'i ise Harbendeli aşiretine bağlıydı.

Sonuç

Bozok sancağının nüfus ve iskân tarihiyle ilgili bu kısa çalışma, Anadolu'nun bütününe dair genel bir görüntüyü yansıtmaktadır. Bu itibarla, Bozok sancağı da Anadolu'nun diğer kesimleri gibi uzunca zaman konar-göçer ve yerleşik hayat arasında değişen gelgitlere sahne olmuştur. Fakat bu süreç nihayetinde yerleşiklerin zaferi ile sonuçlansa da, bu sürecin iç ve dış pek çok dinamiğin etkisi altında geliştiği rahatlıkla ifade edilebilir. Uzun savaş dönemi, şiddet sarmalı, asayiş ortamının bozulması, nüfus baskısı, iklim değişikliği, kuraklık, kıtlık ve bunlara bağlı hastalıklar hesaba katılmadan Anadolu'nun nüfus ve iskân yapısını ortaya koymak mümkün değildir. Bu yüzden kaynakların toplu ve karşılaştırılması bir şekilde değerlendirilmesi elzemdir. Bu çerçevede Türklerin bölgeyi ele geçirmesiyle başlayan konar-göçer hayat, Moğol bakiyesi Kara Tatarlar zamanında iyice belirgin bir hal almıştır. Onlar basit yerleşim yerleri kursalar da buraların daimi olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu sırada yalnızca bölgenin yerlileri olan gayrimüslimler arasında yerleşiklik oranı bir hayli fazladır. Timur'un Kara Tatarları bölgeden götürmesinin ardından, buraya gelen Türkmenler de iktisadi yapılarını devam ettirmek adına yerleşik hayata geçmeye pek niyetli olmamışlardır. Bu hususta bölge coğrafyasının konar-göçer hayat için oldukça uygun olmasının yanında,

⁷³ Kızılıkocalı kazasında yaşayan Mamalı aşiretiyle ilgili bkz. NFS. d., 2092, 2094, 2095.

konar-göçerler tarafından kurulan Dulkadir Beyliği'nin onların hayat tarzına müdahale etmemesi de etkilidir. Buna karşılık 1522 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine geçen bölgede, devletin kayıt sistemi ve teşvikiyle, yavaş da olsa artık yerleşiklik oranı artmaya başlamıştır. 1522-1556 tarihleri arasında yeni sisteme alışma dönemi olarak düşünen Osmanlılar, 1556 tarihinden itibaren onları geçici iskân mahallerine kaydetmeye başlamış ve yerleşik hayata geçmeye teşvik etmiştir. Fakat bu sürecin sancılı geçtiği, aşiretlerden en azından bazılarının yerleşmeye ve yeni idari yapıya tepkili olduğu söylenebilir. Deftere kaydedilmeye karşı olanlar, kendilerinden fazla vergi talep edilenler ve ellerinden dirlikleri alınanlar, aşiretlerin de güçlü desteğiyle bir dizi isyana kalkışmışlardır. Fakat bütün bunlara rağmen, Osmanlılar 16. yüzyılın ortalarına doğru kendi sistemini bölgede kurmayı başarmışlardır. Özellikle 1576 tarihinde kalabalık köyler ortaya çıkmış, topraklar köylüler arasında taksim edilerek onların yerleşik hayata ısınmalarının yolu açılmıştır. Buna karşılık, Osmanlı hâkimiyetinin tesis edildiği yıllardaki isyanları gölgede bırakacak geniş çaplı olayların yaşanması bu süreci kesintiye uğratmıştır. 16. yüzyılın sonundan itibaren Celalilerle birlikte artan şiddet ortamından dolayı, henüz yerleşik hayata geçen eski konar-göçer canlarını kurtarmanın derdine düşmüşlerdir. Bazıları canından olurken, geriye kalanlardan bir kısmı tekrar konar-göçerliğe dönmüş, güvenli yerlere kaçmış veya Celâlî gruplarına katılmıştır. Nihayetinde nüfus % 80 nispetinde azalmış, köyler boşalarak birer harabeye dönmüştür. Bu krizi fırsata çevirmek isteyenler ise kaçanların yerini almakta gecikmeyen konar-göçerlerdir. Bozok'un yaylak ve kışlakları tekrar onlarla dolarken, hem atıl toprakları ziraata açmayı hem de onların eşkıyalıklarını önlemeyi planlayan devlet zorunlu iskân politikasını hayata geçirmiştir. Böylece hem boş kalan köyler tekrar şenlendirilecek hem de aşiretler kontrol altına alınarak onlardan vergi ve askerlik yönünde istifade edilecektir. Hiç de kolay olmayan bu beklentiye aşiretler sert tepki gösterebilir de, devlet 17. yüzyılın sonundan itibaren bu grupları yerleşik hayata geçirmeye başarmıştır. Bu iskân siyasetinden sonra bölgede 1556 tarihinden daha fazla köy kurulmuş ve nüfus açısından daha yoğun köyler ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte 1831 tarihli nüfus defteri ile 1840 tarihli temettuat defterlerinde hâlâ konar-göçerlerden bahsedildiğine bakılırsa, sürecin henüz tamamlanmamış olduğu söylenebilir. Bölgedeki konar-göçerlerin tamamının yerleşik hayata geçmesi 20. yüzyılın başlarını bulacak, bu tarihten sonra bölge nispeten nüfus ve iskân istikrarına kavuşacaktır.

EKLER

Tablo I. 16-19. Yüzyıllar Arasında Bozok Sancağı'nda Köy ve Nefer Sayısı

Tarih	Köy Sayısı	Nefer
1529-1542	9 ⁷⁴	22.607
1556	716	25.145
1576	638	44.900
1642	559	4.990
1831	733	52.000

Tablo II. 1556-1576 Tarihleri Arasında Köylerin Dağılımı

Nahiye	1556	1576	+/-
Boğazlıyan	95	93	-2
Gedik	85	86	+1
Kanak-ı Bâlâ	68	60	-8
Baltı	64	57	-7
Akdağ	62	60	-2
Emlak	57	64	+7
Kanak-ı Zir	50	43	-7
Çubuk	49	49	0
Karadere	49	52	+3
Sorgun	45	11	-34
Aliki	34	23	-11
Deliceöz	31	13	-18
Süleymanlı	27	27	0
Toplam	716	638	+11/-89

⁷⁴ 1529-1542 tarihlerinde nüfusun tamamına yakını konar-göçer olup, sakinlerinin çoğunluğunu gayrimüslimlerin oluşturduğu 9 köy mevcuttur. Gayrimüslimler haricindeki nüfusun tamamına yakını geçici iskân mahalleri olan yaylak, kışlak ve mezralarında yaşamaktadır.

Tablo III. 1556-1642 Tarihleri Arasında Köylerin Dağılımı

Kaza/Nahiye	1556	1576	1642
Boğazlıyan	95	93	43
Gedik	85	86	-
Kanak-ı Bâlâ	68	60	-
Baltı	64	57	-
Akdağ	62	60	106
Emlak	57	64	50
Kanak-ı Zîr	50	43	-
Çubuk	49	49	-
Karadere	49	52	-
Sorgun	45	11	92
Alikı	34	23	-
Deliceöz	31	13	-
Süleymanlı	27	27	-
Budaközü	-	-	58
Bozok	-	-	64
Süleymanlı-yı Kebir	-	-	52
Süleymanlı-yı Sağır	-	-	21
Gedik-i Çubuk	-	-	73
Toplam	716	638	559

Tablo IV. 1556-1831 Tarihleri Arasında Köylerin Dağılımı

Nahiye	1556	1576	1642	1831
Boğazlıyan	95	93	43	35
Gedik	85	86	-	-
Kanak-ı Bâlâ	68	60	-	-
Baltı	64	57	-	-
Akdağ	62	60	106	96
Emlak	57	64	50	47
Kanak-ı Zîr	50	43	-	-
Çubuk	49	49	-	-
Karadere	49	52	-	-
Sorgun	45	11	92	130
Aliki	34	23	-	-
Deliceöz	31	13	-	-
Süleymanlı	27	27	-	15
Budaközü	-	-	58	88
Bozok	-	-	64	-
Süleymanlı-yı Kebir	-	-	52	-
Süleymanlı-yı Sağır	-	-	21	-
Gedik-i Çubuk	-	-	73	41
Kızılkocalı	-	-	-	126
Selmanlı	-	-	-	72
Karahisar-ı Behramşah	-	-	-	83
Toplam	716	638	559	733

Kaynakça**I. Arşiv Kaynakları****1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi**

Tahrir Defterleri (BOA TD): 155, 218, 315.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 4874.

Nüfus Defterleri (NFS.d.): 2051, 2052, 2053, 2058, 2092, 2094, 2095.

Temettuat Defterleri (TMT. d.): 14322

2. Kuyûd-ı Kadîme Arşivi Tahrir Defterleri (KKA TD): 30, 31.**II. İnceleme ve Araştırmalar**

AÇIKEL, Ali, “Büyük Celâlî İsyancıları Sonrasında Sivas Eyaletinde Görülen Asayiş Problemleri (1610-1660)”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, Sivas 2007.

AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâlî İsyancıları*, İstanbul 1995.

DEMİR, Alpaslan, “Osmanlı Devleti’nde Yörükler ile Yerleşiklerin Kavgası: Kayıp Köyler Meselesi”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 11, Sayı 21.

DÖNDER, Yasin, “Mühimme Defterleri’ne Göre 16. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bozok Sancağı”, *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildirileri*, Yozgat 2016.

EMECEN, Feridun, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010.

ERDOĞAN, Meryem Kaçan, “Karayazıcı İsyancı”, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2.

GRISWOLD, William J., *Anadolu’da Büyük İsyancı 1591-1611*, Çev. Ülkün Tansel, İstanbul 2002.

GÜLTEN, Sadullah, “Bozok Sancağı’nda Köylerin Teşekkülüne Dair Bir Örnek: Çokradan Köyü”, *History Studies*, Cilt 4, Sayı 4.

GÜLTEN, Sadullah, “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Moğol Bakiyeleri: Çungarlar”, *History Studies*, Cilt 9, Sayı 4.

GÜLTEN, Sadullah, *Atayurttan Anayurda Yörükler*, Ankara 2016.

GÜLTEN, Sadullah, *XVI. Yüzyılda Bozok Türkmenleri*, İstanbul 2015.

GÜNDÜZ, Tufan, *Bozkırın Efendileri*, İstanbul 2009, s. 137.

HANILÇE, Murat, “Yozgat İlinde İki Osmanlı Kalesinin Dünü ve Bugünü Karahisar-ı Behramşah (Müşalim) Kalesi ve Akçakale”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Aralık 2017, Cilt 3, Sayı 3.

Hoca Sadettin Efendi, *Tacü’t-Tevarih*, Cilt IV, Hz. İsmet Parmaksızoğlu, Eskişehir 1992.

İNALCIK, Halil, “Osmanlı Fetih Yöntemleri”, *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, Sayı 19, Yaz 1999.

KOÇ, Yunus, “Yozgat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 43, İstanbul 2013.

- KOÇ, Yunus, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı*, Ankara 1989.
- KÜPELİ, Özer, “Klasik Tahrirden Avarız Tahririne Geçiş Sürecinde Tipik Bir Örnek: 1604 Tarihli Manyas Kazası Avarız Defteri”, *Belgeler*, Sayı 36.
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskâmı*, İstanbul 1997.
- ÖZ, Mehmet, “Bozok Sancağı'nda İskân ve Nüfus (1539-14629)”, *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt III, Ankara 1999.
- ÖZEL, Oktay, “Osmanlı Anadolu'sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar)”, *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, Haz. M. Öz- F. Yeşil, Ankara 2015.
- ÖZEL, Oktay, “Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. H.İnalçık-Ş. Pamuk, Ankara 2000.
- ÖZEL, Oktay, *Türkiye 1643 Goşa'nın Gözleri*, İstanbul 2013.
- SAKIN, Orhan, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı ve Yozgat*, İstanbul 2012.
- SARI, Arif, “Dulkadir Türkmenlerinin Yurtları Hakkında”, *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2018/35.
- SARI, Arif, *XVI. Yüzyılda Dulkadirli Türkmenleri*, Ankara 2018.
- SÖYLEMEZ, Faruk, “Anadolu'da Sahte Şah İsmail İsyanı”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 17.
- SÜMER, Faruk, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1999.
- ŞAHİN, İlhan, “Üsküdar ve Türkmenler”, *IV. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2016.
- Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, C. I, Haz. Ziya Yılmaz, Ankara 2003.
- USTA, Osman, “Celâlîliğin Türkmen Cephesi: 17. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Türkmen Voyvodası ve Türkmenler”, *Kebikeç*, S. 33, Yıl 2012.
- ÜNAL, M. Ali, “1056/1646 Tarihli Avarız Defterine Göre 17. Yüzyılın Ortalarında Harput”, *Bellekten*, LI/199, Yıl 1997.
- WHITE, Sam, *Osmanlı'da İsyân İklimi, Erken Modern Dönemde Celâli İsyanları*, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2013.
- YAVUZ, Fikrettin -Murat Özkan, *İspir Nüfus Defteri (1835)*, İstanbul 20015.